เป็นอเนกประการ ครั้นจัดการเสร็จแล้วเชิญพระสารีริกธาตุออกเจริญพระพุทธมนตร์ การสมโภชสองเวลา เชิญพระบรมศพออกสมโภชเจ็ดวัน จำนวนพระสงฆ์รับพระราชทานไทยธรรมถึงหมื่นเศษ ณวันอาทิตย์เดือนหกขึ้นสิบสามค่ำ พระบาทสมเด็จบรมบพิตรเจ้าก็ถวายพระเพลิง รุ่งขึ้นณวันจันทร์ แจงพระรูปพระบรมอัฐิลงพระโกศลงยาราชาวดี มีมหกรรมอีกสามวัน ณวันศุกร์เดือนหกแรมสามค่ำ เชิญพระบรมอัฐิไปประดิษฐาน ณพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท บำเพ็ญพระราชกุศลสมโภชอีกสี่วัน จึ่งเชิญไปประดิษฐานไว้ณหอพระอัฐิ ในพระราชฐาน ณเดือนสี่ปีนั้นโปรดให้เจ้าพระยายมราช (น้อย) คุมกองทัพออกไปกัมพุชประเทศ เหตุด้วยพระอุทัยราชาและพระอุปโยราชเกิดแตกร้าวกัน พระอุทัยราชากระด้างกระเดื่องต่อกรุงเทพมหานคร มีพระราชดำรัสให้ออกไปสมัครสมาน ฝ่ายข้างพระอุทัยราชาก็มิได้สมัครสมาน กลับต่อสู้แล้วประลาตหนีไปอาศัยอยู่เมืองไซ่ง่อน เจ้าพระยายมราชบอกข้อราชการเข้ามาณกรุง ก็พาพระมหาอุปโยราช พระมหาอุปราชนักองค์ด้วงเข้ามาเฝ้า ก็โปรดให้อยู่ที่บ้านพระนารายณ์รามาธิบดี จึ่งโปรดให้แต่งพระราชศาส์นแถลงการกัมพุชประเทศเชิญออกไปยังพระเจ้า

เวียดนาม แล้วโปรดให้พระยามหาอำมาตย์เป็นราชทูตออกไป
ชนัมสีมา จัดการตั้งพระอุทัยราชาเป็นเจ้ากัมพุชรัฐดังเก่าด้วย
กำลังพระมหากรุณามิได้ทรงถือโทษ และจะให้เป็นพระเกียรติยศ
ปรากฏพระมัทวธรรมไปในนานาประเทศ และเมื่อไพศาขมาส
วอกศักราช ๑๑๗๔ ปี วันพฤหัสบดีขึ้นสิบสามค่ำ ทรงพระกรุณา
โปรดให้แห่พระแก้วผลึก ซึ่งปรากฏพระนามณกาลบัดนี้ว่า
พระพุทธบุษยรัตน์ จักรพรรดิพิมลมณีมัย ลงมาแต่วัดศาลาปูน
พักวัดเขียนตลาดแก้ว ก็และพระแก้วผลึกองค์นี้ เป็นแก้วอุดม
ที่เรียกว่าบุษย์น้ำขาวหรือเพ็ชรน้ำค้าง มีส่วนซวดทรงฝีมือช่าง
อันละเอียดงามนัก ประมาณหน้าตักกว้างเก้านิ้วกึ่ง สูงสิบสอง
นิ้วเศษ พิเคราะห์เห็นเป็นสิริสำหรับพระบารมี ศรีสวัสดิมงคล
เฉลิมกรุง เมืองนครจัมปาศักดิ์ส่งมาถวาย ดำรัสให้สมโภชที่
เมืองนครจัมปาศักดิ์ แล้วแห่ลงมาเมืองสระบุรี มีการสมโภช
ทุกเมืองทุกที่ประทับโดยระยะทาง แล้วเชิญลงเรือพระที่นั่งสี
มาสมโภชที่กรุงเก่า แล้วจึงได้แห่ลงมาพักวัดเขียนณวันศุกร
ขึ้นสิบสี่ค่ำ จัดขะบวนแห่พระปฏิมากรโดยพยุหยาตราใหญ่
ทอดคอยเสด็จณตำบลวัดเขียนนั้น ครั้นได้เวลาจึงเสด็จพระ
ราชดำเนินโดยขะบวนดั่งพระราชทานพระกฐิน กรมพระราชวัง

บวร ฯ ก็เสด็จโดยขะบวนพร้อมตามตำแหน่งพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดี ข้าทูลละอองธุลีพระบาทก็โดยเสด็จตามบรรดาศักดิ์ พร้อมด้วยเรือพระราชาคณะ และราษฎรแน่นหนั้นชลมารควิถี ครั้นเสด็จพระราชดำเนินถึงขะบวนพระพุทธรูปแล้ว ก็ให้ประทับเรือพระที่นั่งเข้าขนานทรงถวายนมัสการบูชา ทอดพระเนตรแล้วประทับเรือพระที่นั่งออกเดินขะบวน พระพุทธรูปมากลาง ขะบวนเสด็จพระบรมมหาราชวังขนานมาโดยฝั่งตะวันออก ขะบวนเสด็จพระบวรราชวังขนานมาโดยฝั่งตะวันตก ครั้นถึงหน้าพระตำหนักน้ำเรือพระที่นั่งกิ่งซึ่งทรงพระพุทธรูปก็ประทับกับแพบวบซึ่งทอดสมอไว้ เรือขะบวนเรียงรายแวดล้อม มีมหรสพสมโภชกลางน้ำสามวัน แล้วเชิญประดิษฐานณพระอุโบสถวัดพระศรี-รัตนศาสดาราม มีงานสมโภชสี่วัน ครั้นผู้มาบูชาเบาบางแล้วเชิญไปณโรงประชุมช่างข้างพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน เสด็จออกเนือง ๆ มีพระบรมราชโองการให้ช่างแต่งพระพุทธปฏิมากรต่อพระกรรณที่ลิให้บริบูรณ์ และทำฐานรองหุ้มด้วยทองคำ ทำพระศกสุวรรณและพระรัศมีลงยาราชาวดี มีเพ็ชรประดับบนพระจุฬาธาตุ สอดพระสุวรรณกรณฑน้อยลง ฝั่งพระเนตรทองคำลงยาราชาวดี ปักฉัตรทองห้าชั้นลงยาราชาวดี ประดับ

พลอย ห้อยใบโพธิ์แก้ว สันถัดลงยาราชาวดีประดับเพ็ชร ครั้นการสำเร็จ โปรดให้เชิญไปประดิษฐานไว้ณหอเทพาดิเทพพิมาน บรรจุพระบรมธาตุในสุวรรณกรัณฑ์สามองค์ ทรงสักการบูชาเช้าค่ำมิได้ขาด ในกาลเป็นลำดับไป มีพระราชดำรัสให้เชิญไปตั้งในพระราชพิธีใหญ่ ๆ ทุกคราวพระราชพิธี และเมื่อเวลาสำราญพระกมลเปรมปรีดิ์ ก็ได้ทรงสมโภชสักการบูชาเนือง ๆ

ก็และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบรมอัยยกาธิราชเจ้านั้น ได้ทรงปกครองสยามเขตต์และประเทศต่าง ๆ ที่อยู่ในพระบารมี ด้วยพระราชธรรมวิถีอนุวรรตน์ตามทศพิธราชธรรมและจตุสังคหราชจริยาทวาทศพิธจักรพรรดิวัตร ทรงทำนุบำรุงพระพุทธจักรอาณาจักร ละม้ายคล้ายคลึงพระบาทสมเด็จพระปฐมบรมราชวงศ์ ด้วยพระองค์สถิตในกตัญญูกตเวทิตามาตาปิตุปัฏฐานธรรม คือการตั้งไว้ซึ่งวงศ์ตระกูล ยังสาธุกิจของบุรพทิศมิให้ศูนย์เสื่อมไปได้ มีแต่จะเพิ่มพูนให้ยิ่งขึ้นไปโดยสมควร สยามมณฑลทั้งประเทศราชทั้งปวง ก็เจริญด้วยอิฏฐารมณราศี ชนนิกรมิได้อยู่ในพระบารมีก็มาสู่เบื้องบงกชมาศเจริญพาณิชผล ผู้ครองหลายตำบลมาเจริญทางพระราชไมตรี พระราชดาภราศีก็สมบูรณ์ มีตระกูลสารประเสริฐห้าคชาธาร

พระเกียรติคุณวิบุลไพศาล แผ่ไปในนานาประเทศ ปัจจนึกนิกรเกรงพระเดชานุภาพ มิอาจมาย่ำยีพระนครได้ ข้าศึกที่นับว่าภายในก็มิได้สำเร็จดั่งความประสงค์ ก็และซึ่งว่าพระองค์ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนานั้น พระองค์ได้ทรงปฏิบัติพระรัตนตรัยสักการ ทรงปฏิบัติรักษาบูชาพระมหานิลมณีรัตนปฏิมากร และเจดียสถานต่าง ๆ อนุวรรตน์พระราชจริยาในปฐมรัชกาล ได้ทรงปฏิบัติในพระพุทธบุษยรัตน ดั่งถวายวิสัชนามาแล้ว ได้ทรงสร้างพระพุทธรูปฉลองพระองค์ทรงเครื่องต้นองค์หนึ่ง ประดับด้วยรัตนาเนกประการต่างสี มีมหกรรมการสมโภช ทรงบริจาคทานเป็นอันมาก แล้วเชิญประดิษฐานไว้ณพระมหาสุราลัยพิมาน ทรงปฏิบัติรักษาพระคัมภีร์ปริยัติธรรม อันสมเด็จพระบรมชนกนาถได้ทรงชำระสะสมไว้แล้ว ได้ทรงสร้างเพิ่มเติมขึ้นบ้าง และทรงพระอนุสสรคำนึงว่าสมเด็จพระบรมชนกนาถทรงชำระพระปริยัติธรรมสะสมสร้างขึ้นไว้ จะมีผู้เล่าบนจำทรงเชื่อถือหรือไฉน จึ่งได้ทรงสอบซ้อมให้พระสงฆ์สาธยายจงถูกต้องด้วยอักษรประเภท และจะโปรดให้พระปริตรนั้น ๆ แผ่ไปแม้ในสตรีนิกร จึ่งโปรดให้ราชบริจาริกาฝ่ายในจำทรงสาธยายพระสูตรนั้น ๆ ได้ตลอดจนจตุภาณวารถูกต้องด้วยครุลหุเป็นต้น

และได้ทรงตั้งแบบแผนสอบสวนพระคัมภีร์พระปริยัติภิกษุ สาม-
เณร ได้ทรงอุปถัมภ์พระภิกษุสงฆ์ด้วยสมณศักดิ์สมณสักการ
ยิ่งกว่าแต่ก่อนโดยสมควรแก่คุณานุรูป แม้แต่อาคันตุกภิกษุ
สามเณรชาวลังกา ก็พระราชทานสมณบชานตยภตรเป็นอัน
มาก และโปรดให้สามเณรอุปสมบทเป็นนาคหลวง และโปรด
ให้พระสงฆ์สยามออกไปสืบศาสนประวัติณลังกาทวีปด้วย พระ
สงฆ์ภิกษุลังกานาคหลวงนั้นได้รับพระราชทานพระทันตธาตุ สัก-
การและไตรจีวรบริขาร และส่วนพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติพระทันต-
ธาตุออกไปเป็นอันมาก ครั้นพระสงฆ์สยามกลับมาถึงได้เข้า
เฝ้าทูลแถลงพระพุทธศาสนประวัติและการต่าง ๆ ตาม เป็นไป
ถวายพระมหาโพธิ์สามหน่อแล้ว ก็พระราชทานสมณสักการ
สมณศักดิ์โดยคุณานุคุณ และทรงขัดเป่าอวรรณโทษนิคันถ-
สมชนออกจากพระพุทธศาสนา และเครื่องประดับสมณยศบูชา
ก็งามวิจิตรกว่าแต่ก่อน และให้พระพุทธศาสนาสถาพรไกลจาก
ภยันตราย ได้ทรงตั้งวิศาขบูชาพิธีอภิลักขิตสมัยสักการ และ
ได้โปรดให้พระเชษฐาธิราโชรสเป็นแม่กองสถาปนาวัดแจ้งริม
พระราชวังเดิม เริ่มจับการสร้างพระอุโบสถและพระวิหารการ-
เปรียญปรางค์เจดีย์กุฎีและบวกปูนขึ้นใหม่ทั้งสิ้น ทรงพระราช

อุตสาหะเสด็จพระราชดำเนินทุกวันอุโบสถ ปูนบำเหน็จแก่ผู้รับด้านตามความชอบ สำเร็จแล้วพระราชทานแปลงนามว่า วัดอรุณราชวราราม แล้วโปรดให้มีการมหกรรมพระราชทานไทยธรรมแด่พระภิกษุสงฆ์เป็นอันมาก และเมื่อโปรดให้กรมพระราชวังบวร ฯ จัดการสร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์ ได้สร้างพระอารามรามัญอารามหนึ่ง พระราชทานนามว่า วัดทรงธรรม และได้ทรงสร้างวัดสุทัศน์เทพวราราม โดยพระราชดำริว่า พระพุทธรูปองค์ใหญ่ซึ่งประดิษฐานอยู่ที่เสาชิงช้านั้น สมเด็จพระบรมชนกนาถมีพระราชดำริจะสร้างวัดใหญ่ขึ้นกลางพระนคร จะฉลองพระเดชพระคุณเสียให้แล้ว ได้ทรงสร้างสำเร็จแต่พระพิหารใหญ่ และได้แต่งหล่อเติมส่วนพระพุทธรูปนั้น อันปรากฏพระนามณบัดนี้ว่า พระพุทธศรีศากยมุนี เชิญขึ้นประดิษฐานบนพระพิหาร การอื่นก็ยังมิได้ทรงสร้าง และได้โปรดให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยาม สมเด็จพระบรมราโชรส เป็นแม่กองสร้างวัดชัยพฤกษมาลา และได้โปรดให้สร้างวัดโมลีโลกวัดหงสาราม การหาแล้วสำเร็จดั่งพระประสงค์ไม่พอสิ้นรัชชกาล และได้ตั้งศาลาทอดทานในคฤหัสถ์บรรพชิต มีพระธรรมเทศนาเป็นธรรมทาน และได้โปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์ราชบริพัท

ออกบรรพชาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา ก็แต่ควรจะยกเป็น
เหตุมหัศจรรย์อันยิ่ง ที่โปรดให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าสยาม สมเด็จพระบรมราโชรสออกทรงพระผนวช พระองค์
ทรงปฏิบัติในศาสนาเป็นมหัศจรรย์ ทรงสระสางศาสนธรรมเจริญ
พระเกียรติยศ ดั่งพระเจ้าอโศกมหาราชให้พระมหินทเถระออก
อุปสมบทในพระศาสนา ได้โปรดให้ทรงบรรพชาเป็นสามเณร

ณ วันพฤหัสบดีเดือน ๘ ขึ้นสิบเอ็ดค่ำ ปีฉลูนพศก ศักราช
๑๑๗๙ โปรดให้ทรงพระผนวชเป็นภิกษุ ณ วันพุธเดือนแปดขึ้น
สิบสองค่ำ ปีวอกฉศก ศักราช ๑๑๘๖ ได้โปรดให้จัดการโดย
บุรพราชประเพณี สมเด็จพระบรมอัยยกาธิราชเจ้านั้น ได้ทรง
บำเพ็ญพระราชกุศลจริยาอื่น ๆ เป็นอเนกนัก ได้ทรงทำนุบำรุง
พระพุทธจักรดั่งถวายวิสัชชนามาฉะนี้

ซึ่งว่าพระองค์ทรงทำนุบำรุงอาณาจักรนั้น พระองค์ได้
ทรงทำนุบำรุงชุบเลี้ยงพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลี
พระบาทฝ่ายหน้าฝ่ายใน ผู้ที่มีความชอบในสมเด็จพระบรมชนก-
นาถและข้าทูลละอองธุลีพระบาท ซึ่งมีความชอบในพระองค์
ภายหลัง ตลอดถึงบุตรหลานให้ดำรงในสถานยศศักดิ์สมบัติ
โดยสมควรแก่คุณานุรูป และได้ทรงอนุเคราะห์ในประชาชน

ชีพราหมณ์ด้วยพระราชบริจจาคต่าง ๆ ได้ทรงกำจัดราชดัสกร มิให้มีมาถึงพระนครได้ ให้สงบเงียบไปในสถานนั้น ๆ ด้วยพระราชจริยาสุมลิกต่าง ๆ และทรงอนุเคราะห์ประชุมชนในพระบารมี ด้วยพระราชพินิจฉัยอันถ่องแท้ตามกระแสพรรราชกำหนดในปฐมรัชชกาล ได้ขยายพระราชนิเวศน์วังสถานออกไปถึงวัดพระเชตุพน ไว้ที่พอทำถนนใหญ่ในระหว่างได้ สร้างประตูสะกัดเหนือสะกัดใต้ พระราชทานนามว่า ประตูพิทักษ์บวร ประตูสุนทรทิศา แล้วทรงพระราชดำริว่า พระราชอุทยานเป็นที่ประพาสสำราญพระราชหฤทัย เจริญพระเกียรติยศปรากฏไปในนานาประเทศ ควรจะสร้างไว้ จึ่งโปรดให้พระเชษฐาธิราโชรส เป็นแม่กองสร้างพระราชอุทยานณสวนดอกไม้เดิม ฝ่ายบุรพทิศพระบรมมหาราชวัง ให้ตกแต่งงามมเหาฬาร ตระการด้วยไม้ดอกไม้ผล ตระกลด้วยทวีบทจตุบาท มีสระว่ายสายชลสะอาดเย็นใส เดียรดาษไปด้วยเกาะเก่งบ้อมภูเขา มีพระมนเทียรใหญ่จตุรมุของค์หนึ่ง พระที่นั่งอย่างฝรั่งพื้นสองชั้นองค์หนึ่ง นาวาที่ประทับทอดที่ลำหนึ่ง โปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายในและข้าราชการฝ่ายใน เป็นผู้แต่งเก่งแพเก่งแถว ในระหว่างการยังมิได้สำเร็จ ทรงพระกรุณาโปรดให้มีการสมโภชพระ

ที่นั่ง พระสงฆ์สวดพระพุทธมนตร์ครั้งหนึ่ง โปรดให้นิมนต์พระราชาคณะ เข้าไปรับบิณฑบาตเรือตามเจ้าของแพ แล้วฉันไปในเรือครั้งหนึ่ง โปรดให้เชิญพระบรมธาตุไปสมโภชเก๋งสูง พระสงฆ์รับพระราชทานฉัน สมโภชเวียนเทียนสามวันครั้งหนึ่ง ภายหลังมาโปรดให้ข้าราชการนิมนต์เลี้ยงทุก ๆ ปี ถึงฤดูลอยพระประทีปเสด็จลงพระตำหนักแพ ลอยพระประทีปแล้วเสด็จกลับขึ้นมา มีการแห่ผ้าป่าที่ในสระ เวลาเช้าส่งผ้าป่าออกไปถวายพระสงฆ์ ครั้นการสำเร็จแล้ว ถึงวันตรุษก็แต่งเก๋งแต่งแพ ปีหนึ่งแต่งเก๋งแต่งแพคราวหนึ่งบ้างสองคราวบ้าง แต่งคราวหนึ่งก็ทรงพระประพาสไปหลายเวลา และโปรดให้ต่างกรมบางพระองค์แ เะะขุนนางที่คุ้นเคยสนิทเข้าไปเฝ้าในพระราชอุทยานเนือง ๆ กาลใดชาวต่างประเทศและประเทศราชน้อยใหญ่เข้ามาเฝ้า ก็โปรดให้พาไปชมเชย เป็นที่สรรเสริญพระเกียรติยศปรากฏไปในนานาประเทศ มาในรัชกาลที่สี่จึงทรงยกพระที่นั่งจัตุรมุขขึ้นเป็นพระพุทธมนเทียร ทรงพระราชอุทิศเป็นพระพุทธบูชาปรากฏมาณบัดนี้

และสมเด็จพระบรมอัยยกาธิราชเจ้านั้น ได้ทรงปฏิสังขรณ์พระมหาสุราลัยพิมาน ให้วิจิตรด้วยเครื่องแต่งต่าง ๆ เครื่อง

บูชาล้วนแล้วด้วยพลอยเพ็ชรไพฑูรย์ มุกดาปัศวหล่ำ โมราสุวรรณเนียรคันถี พระราชจริยานี้ก็เจือไปด้วยพุทธบูชา และได้ทรงพระราชดำริที่จะรักษารัฐสีมามณฑล มิได้วางพระราชหฤทัยแก่ปัจจนึกนิกรที่จะมาทางทะเล จึ่งดำรัสให้สมเด็จพระอนุชาธิราชมีพระราชบัณฑูรอำนวยการ สร้างเมืองขึ้นที่ปากลัดตัดแขวงกรุงและแขวงเมืองสมุทรปราการพรมแดนกัน ปันออกเป็นเขตต์เมืองหนึ่ง พระราชทานนามว่าเมืองนครเขื่อนขันธ์ ยกครัวรามัญพวกพระยาเจ่งเมืองปทุมธานีลงไปไว้ โปรดให้สมิงธอมาบุตรพระยาเจ่งเป็นพระยานครเขื่อนขันธ์ สร้างเครื่องป้องกันอริราชไพรีพร้อมเสร็จ สร้างป้อมขึ้นที่ฝั่งตะวันออกสามป้อม ป้อมปู่เจ้าสมิงพรายหนึ่ง ป้อมปีศาจสิงหนึ่ง ป้อมราหูจรหนึ่ง ทั้งป้อมวิทยาคมของเก่าเป็นสี่ป้อม สร้างขึ้นที่ฝั่งตะวันตกห้าป้อม ป้อมแผลงไฟฟ้าหนึ่ง ป้อมมหาสังหารหนึ่ง ป้อมศัตรูพินาศหนึ่ง ป้อมจักรกรดหนึ่ง ป้อมพระจันทร์พระอาทิตย์หนึ่ง ชักกำแพงปีกกาถึงกัน ข้างหลังเมืองก็มีกำแพงล้อมรอบ ได้ตั้งพิธีฝังอาถรรพณ์ลงหลักเมืองต่อปีกุนสัปตศก ทรงพระอนุวรรตน์ราชวิถีธรรมสมเด็จพระบิตุจฉาธิราช ด้วยพระปรีชาสามารถสร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์ไว้นี้ ในกาลเป็น

ลำดับมา ทรงพระราชดำริว่าเมืองนครเขื่อนขันธ์ยังมิมั่นคงแก้ จึ่งโปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิพลเสพย์ ซึ่งต่อมา ได้เป็นกรมพระราชวังบวรฯ ในรัชชกาลที่สาม บังคับการทำเมือง นครเขื่อนขันธ์มั่นคงดีขึ้น สร้างป้อมขึ้นอีกป้อมหนึ่งคือป้อม เพ็ชรหึง และได้ขุดคลองลัดหลังเมืองออกคลองตาลาวและ ได้โปรดให้พระเชษฐาธิราโชรสบัญชาการ สร้างเมืองสมุทร- ปราการให้มีพรักพร้อม สร้างป้อมขึ้นสี่ป้อมชักกำแพงถึงกัน ป้อมประโคนชัยหนึ่ง ป้อมนารายณ์ปราบศึกหนึ่ง ป้อมปราการ หนึ่ง ป้อมกายสิทธิ์หนึ่ง มีตึกดินฉางข้าว เครื่องราญรอนปัจ- จนึกนิกรพร้อมเสร็จ สร้างป้อมผีเสื้อสมุทรขึ้นที่เกาะกลางน้ำ ป้อมหนึ่ง สร้างป้อมนาคราชขึ้นฟากตะวันตกป้อมหนึ่ง ได้ฝังอา- ถรรพณ์หลักเมือง ณ ปีมะเมีย ๑๑๘๔ ปี แลได้ทรงพระราชดำริ ว่า คลองบางแก้วถึงฤดูแล้งน้ำแห้งเรือเดินไม่ได้ เพราะน้ำเดิน ทางแม่น้ำใหญ่เชี่ยวแรง จึ่งโปรดให้เจ้าพระยาอภัยภูธร เป็นผู้ บัญชาการปิดทำนบที่ลำแม่น้ำใหญ่ ให้น้ำหักเข้าไปในคลอง บางแก้ว น้ำจะได้พัดทรายไปให้คลองลึกกว่าแต่ก่อน ในการ พระราชพิธีต่าง ๆ ซึ่งสมเด็จพระปฐมบรมราชวงศ์ทรงเป็นแบบ อย่างไว้ ก็ได้โปรดให้มีทุกปีทุกกาลนิยมนั้น ๆ ได้โปรดให้มี

พระราชพิธีสำคัญ เป็นการเพิ่มพูนพระราชพิธีในปฐมรัชชกาล เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยาม มีพระชนมพรรษา ๙ พรรษา ทรงพระราชดำริว่า พระราชพิธีโสกันต์เจ้าฟ้า ในรัชชกาลที่หนึ่งก็ได้ทรงเป็นแบบแผนไว้แล้ว แต่การพระราชพิธีลงสรงเฉลิมพระนามเจ้าฟ้ายังหาได้ทรงเป็นแบบอย่างไว้ไม่ ผู้ใหญ่ที่เคยเห็นครั้งกรุงเก่าก็ชราแล้ว จะเสื่อมศูนย์พระราชประเพณีไป จะใคร่ทรงเป็นพระเกียรติยศไว้ จึ่งทรงปรึกษาด้วยมุขมนตรีทั้งปวงก็เห็นพร้อมโดยกระแสพระราชดำริ จึ่งดำรัสให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี เจ้าพระยาศรี-ธรรมาธิราช เป็นผู้บัญชาการผูกแพไม้ไผ่ที่หน้าพระตำหนักน้ำ มีพระอุทุมพรมณฑปหุ้มผ้าขาวอยู่กลางแพ กรงที่สรงมีเครื่องล้อมสี่ชั้นอยู่ในพระมณฑป ตั้งพระแท่นสรงมูรธาภิเษกและเครื่องราชพิธีทั้งปวง มีทหารถืออาวุธเป็นชั้น ๆ เรือบัลลังก์ประทับหน้าพระตำหนักแพ พร้อมด้วยกระบวนเรือต่าง ๆ ทอดทุ่นล้อมวง ตั้งโรงพิธีพราหมณ์ตรงประตูออกโรงแสงไป บนพระมหาปราสาทก็ตกแต่ง ครั้นแต่งเสร็จแล้วแห่เสด็จเหมือนพระราชพิธีโสกันต์ ทรงสดับพระสงฆ์สาธยายพระพุทธมนตร์บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทสามวัน ณวันจันทร์เดือนสี่ขึ้น

เจ็ดค่ำ เวลาเช้า ลงสรงณกรงที่สรงและพระแท่นมุรธาภิเษก เวลาบ่ายทรงรับพระสุพรรณบัฏ ณพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พระราชครูให้แว่นเวียนเทียนสมโภช แล้วสมโภชอีกสองเวลา พระนามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมุติเทวงศ์ พงศ์อิศวรกษัตริย์ขัตติยราชกุมาร

และเมื่อศักราช ๑๑๘๒ ปีมะโรงโทศก เกิดอหิวาตกาพาธ ได้ตั้งพระราชพิธีอาพาธพินาศ อาฏานาฏิยสูตร ยิงปืนใหญ่รอบพระนคร แห่พระแก้วมรกตพระบรมธาตุ มีพระราชาคณะประปริตโตทกโปรยทราย และในกาลครั้งนั้น ทรงพระมหากรุณาโปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาท ฝ่ายหน้าฝ่ายใน งดการเฝ้า งดกิจราชการ ให้บริจาคทานสาธยายธรรมบำเพ็ญกุศล ผู้ที่กตัญญูรู้รักษาพระองค์ ก็พระราชทานบำเหน็จรางวัล นักโทษในพันธนาคาร นอกจากพุกามไพร่ ก็มิได้กักขัง มีพระราชดำรัสสั่งมิให้ทำปาณาติบาต พระองค์ก็ทรงศีลบมิได้ขาด และโปรดให้ถ่ายชีวิตันตรายสัตว์ต่าง ๆ และในพระราชพิธีที่สมเด็จพระปฐมบรมราชวงศ์ ได้ทรงเป็นแบบอย่างไว้แล้ว แต่มิได้มีการนิยมเนืองนิจนั้น ได้โปรดให้มีพระราชพิธีแห่ผ้าไตรพระกฐินผ้าไตรปีรอบพระนคร เป็นการใหญ่ครั้งหนึ่ง

โปรดให้มีพระราชพิธีโสกันต์เขาไกลาสสองครั้ง เมื่อปีชวด ศักราช ๑๑๗๘ ปี ได้มีพระราชพิธีโสกันต์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยาม สมเด็จพระบรมราโชรส ได้จรดพระกรรบิดกรรไตร ณวันศุกรเดือนสี่ขึ้นสิบสามค่ำ เมื่อปีมะโรงศักราช ๑๑๘๒ ปี ได้มีพระราชพิธีโสกันต์ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าสมเด็จพระบรมราโชรส ได้จรดพระกรรบิดกรรไตร ณวันเดือนสี่แรมสี่ค่ำ ได้สมโภชที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาททั้งสองครั้ง ในกาลนั้น ๆ พระองค์โปรดให้สะสมสร้างสิ่งซึ่งจะเป็นประโยชน์ในพระราชเขตต์ขัณฑ์ เครื่องป้องกันพระนครและเครื่องเฉลิมพระเกียรติยศราชูปโภคเป็นอเนกนัก พระองค์ทรงทะนุบำรุงพระราชอาณาจักร ดั่งถวายวิสัชชนามาฉะนี้

ซึ่งว่าประชุมชนที่มิได้อยู่ในพระบารมี ก็มาสู่เบื้องบงกชมาศนั้น เมื่อณเดือนเก้าปีกุนสัปดศกศักราช ๑๑๗๗ ปี สมิงรามัญเมืองเมาะตะมะ และเมืองที่ใกล้เคียงสามสิบเอ็ดตำบลพร้อมใจกันจับพะม่าผู้รักษาเมืองฆ่าเสีย แล้วอพยพครอบครัวเข้ามาสู่พระบารมีทางเมืองอุทัยธานี เมืองกาญจนบุรี เมืองตาก เมื่อได้ทรงทราบแล้ว โปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ คุมคนนำไม้ จากและสะเบียงอาหารขึ้นไป พระราช

ทานที่เมืองปทุมธานี ได้โปรดให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีไปด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยาม สมเด็จพระบรมราโชรส ไปรับครัวรามัญเมืองกาญจนบุรี ข้างเมืองอุทัยธานี เมืองตากนั้น ก็โปรดให้มีผู้ไปรับ ครั้นครัวรามัญมาถึงพร้อมแล้ว โปรดให้ไปตั้งอยู่เมืองปทุมธานี เมืองนนทบุรี เมืองนครเขื่อนขันธ์ จำนวนชายฉกรรจ์ถึงหมื่นเศษ ทั้งชายหญิงสามหมื่นเศษ โปรดพระราชทานยศฐานันศักดิ์สมบัติ ให้ชุ่มชื่นโสมนัสโดยสมควร เป็นมหัศจรรย์อันยิ่ง อนึ่งเมื่อปีมะเส็งเอกศก อุปฮาชเมืองนครพะนมพาสมัครพรรคพวกประมาณสองพันเศษ แต่ชายฉกรรจ์ ๙๖๐ มาสู่พระราชสมภาร โปรดให้อยู่แขวงเมืองสมุทรปราการ ให้ท้าวอินทพิศาล บุตรใหญ่ของอุปฮาช เป็นพระยาปลัดเมืองสมุทรปราการ เหมือนพระราชขนสารคลังนอกมาคลังใน ประชุมวิเทศกชนใกล้ไกลมาสู่พระบารมีหาเลี้ยงชีพโดยสวัสดี ก็มิได้มีที่จะประมาณ

ซึ่งว่าผู้ครองหลายประเทศสถานมาเจริญพระราชไมตรีนั้นแต่ที่ควรจะยกขึ้นกล่าว เมื่อปีขาลศักราช ๑๑๘๐ ปี ผู้ครองเมืองเกา แต่งให้กาลถกมันแวนสินไวซ คุมเครื่องราชบรรณาการมาถวายสืบต่อพระราชไมตรี กรุงเทพมหานครกับกรุงโปร-

ตุคอดสืบไป ปีมะโรงโทศก พระเจ้าแผ่นดินโปรตุคอดจึงให้กาลดกเข้ามาขอทำสัญญาทางพระราชไมตรี จึงพระราชทานที่อยู่และบรรดาศักดิ์ โดยสมควรแก่กงสุลเยเนอราล และเมื่อปีมะเมียศักราช ๑๑๘๔ ปี เจ้าเมืองเบงคอลฝ่ายอังกฤษแต่งให้การผัดนำเครื่องราชบรรณาการมาถวาย ขอทำสัญญาทางพระราชไมตรี เจ้าพนักงานได้นำทูตเข้าเฝ้าแล้ว แต่หาได้ทำหนังสือสัญญาไม่ ด้วยการผัดทำให้ขุ่นเคืองพระราชหฤทัย จึงโปรดให้ตอบเครื่องราชบรรณาการ ส่งการผัดกลับไป และสมเด็จพระบรมอัยยกาธิราชเจ้านั้น พระองค์ทรงได้พระพุทธบุษยรัตน์เป็นมหรรฆรัตน์มหัศจรรย์ เมื่อพระองค์ทรงปฏิบัติดังถวายวิสัชนามาแล้ว ก็มีแต่พระราชพิพัฒน์สวัสดิ์ ต่อมาสามปีครัวรามัญเมาะตะมะนั้นจึ่งมาสู่ยุคลบทรัช และทรงได้สารสวัสดิ์ถึงหัวพระคชาธาร และกัมปนาดาลให้ราชบัจจามิตรถึงซึ่งพิบัติ บมิได้ดังจิตต์ปรารถนา ดังจะได้ถวายวิสัชนาเป็นลำดับไป และพระองค์ทรงได้พระเจดีย์แก้วผลึกสูงแปดองคุลี บรรจุพระบรมสารีริกธาตุห้าพระองค์ ซึ่งพระสังฆนายกเมืองลังกาส่งมาถวายประหนึ่งจะได้สดับอิงกิตาการว่าพระองค์ทรงได้พระพุทธบุษยรัตน์ จึงจัดพระเจดีย์แก้วผลึกมาถวาย และพระคชาธารพิเศษห้านี้

ปทุมทันต์หนึ่ง กระสมพงศ์หนึ่ง เผือกเศวตภรณ์สาม เมื่อ
ปีวอกศักราช ๑๑๗๔ ปี คชสารเศวตภรณ์เผือกเอก พระยา
สวรรคโลก พระยานราธิราช ส่งเข้ามาสู่เบื้องยุคลบาท พระ
ราชทานนามขึ้นระวางว่าพระยาเศวตกุญชร อดิศรประเสริฐศักดิ์
เผือกเอกอัครไอรา มงคลพาหนนาถ บรมราชจักรพรรดิ วิเชียร
รัตนาเคนทร์ ชาติคเชนทรฉัททันต์ หิรัญรัศมีศรีพระนคร
สุนทรลักษณเลิศฟ้า เมื่อปีกุนศักราช ๑๑๗๗ ปี พระยาเชียง
ใหม่นำคชไกรพลายกระมาถวาย ขึ้นระวางว่า พระบรมหัสดิน
วรินทรราชพาหน พื้นขาวกระสมพงศ์ สารทรงประเสริฐศักดิ์
เฉลิมลักษณเลิศฟ้า เมื่อปีชวดศักราช ๑๑๗๘ ปี เจ้านครเวียง-
จันทน์ให้นำคชสารปทุมทันต์มาถวาย ขึ้นระวางว่า พระบรมนา-
เคนทร์ คเชนทรธราธาร กำแหงหาญห้าวเหี้ยม ลักษณเนียม
ปทุมทันต์ เฉลิมขวัญพระนคร เกียรติขจรจบสกล มิ่งมงคล
เลิศฟ้า ณปีชวดนั้นคชสารสำคัญ พลายเศวตภรณ์เผือกเอก
เจ้านครเชียงใหม่ส่งมาถวาย ขึ้นระวางว่า พระยาเศวตไอรา
มวรพาหนนาถ อิศวรราชบรมจักร สีสังข์ศักดิ์อุโบสถ คช
คเชนทรชาติ อากาศจารี เผือกผ่องศรีบริสุทธิ์ เฉลิมอยุธยา
ยิ่ง จิมลมิ่งมงคล จบสกลเลิศฟ้า เมื่อปีฉลูนพศก ศักราช

๑๑๗๙ ปี เจ้านครเมืองน่านนำคชาธารพลายเศวตภรณ์มาถวาย ขึ้นระวางว่า พระยาเศวตคชลักษณ์ ประเสริฐศักดิ์สมบูรณ์ เกิดตระกูลสารสิบหมู่ เผือกผู้พาหนนาถ อิศวรราชชำรง บัณฑร พงศ์จตุรพักตร์ สุรารักษรังสรรค์ ผ่องผิวพรรณผุดผาด ศรี ไกลาสเลิศลบ เฉลิมพิภพอยุธยา ขัณฑเสมามณฑล มิ่ง มงคลเลิศฟ้า โปรดให้มีการมหกรรม และพระราชทานรางวัล โดยสมควรแก่ลักษณะในคชาชาตินั้นๆ แต่เมื่อสมโภชพระยา เศวตกุญชรนั้น เมื่อสมโภชโรงใน โปรดให้สมโภชพระเทพ กุญชร บวรศรีเศวตร เอกชาติฉัททันต์ อนันตคุณ วิบุลเลิศ ฟ้า แปลงนามใหม่ว่า พระเทพกุญชร บวรศรีเศวต อมร เมศนิรมิต เผือกผ่องพิศโสภน มิ่งมงคลนาเคนทร์ คชเชนทร์ เฉลิมขวัญ ชาติฉัททันต์สูงศักดิ์ วิไลลักษณเลิศฟ้า สมโภช พระอินทไอรา รัตนนาเคนทร์ คเชนทรบดินทร์ อินทรังสรรค์ อนันตคุณ สมบูรณ์เลิศฟ้า แปลงนามใหม่ว่า พระอินทไอราว คชาชาติฉัททันต์ พิศผิวพรรณเผือกตรี สียอดตองตากแห้ง วิษณุแกล้งรังรักษ์ มงคลลักษณเลิศฟ้า และด้วยพระองค์มี พระคชาธารเผือกเอก สามคชาธาร เศวตคชสารเผือกเอกหนึ่ง เผือกตรีหนึ่ง ซึ่งมาสู่พระบารมีในปฐมรัชชกาลยังคงอยู่เป็นห้า

จึ่งได้ปรากฏพระนามเดิมเพิ่มท้ายว่าพระเจ้าช้างเผือก จึ่งได้ใช้ธงช้างเผือกมาแต่กาลนั้น และได้โปรดให้คชสารสำคัญเผือกเอกทั้งสี่ คือพระเทพกุญชรหนึ่ง พระยาเศวตกุญชรหนึ่ง พระยาเศวตไอราหนึ่ง พระยาเศวตคชลักษณ์หนึ่ง ยืนโรงเรียงกันเป็นลำดับ ในระหว่างประตูสนามราชกิจ ประตูพรหมโสภา มาณภายหลังได้มีพระนามปรากฏว่า พระบาทสมเด็จพระบรมราชพงศเชษฐ์มเหศวรสุนทร ไตรเศวตคชาดิศรมหาสวามินทร์ สยามรัษฎินทรวโรดม บรมจักรพรรดิราช พิลาสธาดาราชาธิราช บรมนาถบพิตร พระพุทธเลิศหล้านภาลัย เพราะพระองค์ทรงได้เศวตคชไตรสามคชาธาร ดังกวายวิสัชนามาฉะนี้

ซึ่งว่าบัจจุบันนิกนิกรถึงกรุงพระบารมีนั้น พุกามดัสกรซึ่งเคยเป็นข้าศึกตั้งแต่แตกพ่ายพระบารมี คราวทัพถลางไปแล้ว ก็ครั้นคร้ามขามพระเดช จึ่งแต่งการเจรจาความเมืองเป็นหลายครั้ง ก็แต่การนั้นก็จะเป็นแต่กลอุบาย หมายว่าจะได้สงบทัพไว้กว่าจะได้กำลังเท่านั้น และก็ขุ่นเคืองกันกับประเทศอื่น ๆ ด้วยจึ่งขามพระบารมีมากขึ้น เพราะฉะนั้น เมื่อได้ทราบความว่ากรุงสยามเกิดความไข้ จึ่งได้ตั้งยุ้งฉางที่เมืองทะวาย และได้ให้คนมาสอดแนม ด้วยเดชพระบารมี ก็จับจาระบุรุษนั้นได้ จึ่งได้

เต่งกองทัพไปรับ ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าสยาม
ต้องเสด็จออกไป ราชดัสกรเมื่อไม่สมความคิด จึ่งได้ไปชวน
มืองไทรให้ร่วมใจด้วย เมืองไทรก็มิได้ซื่อตรงต่อพระบารมี
ามีผู้จับหนังสือลับได้ จึ่งโปรดให้ทดลองใจพระยาไทร เมื่อได้
ทราบชัดว่าไม่สวามิภักดิ์จริงแล้ว จึ่งโปรดให้พระยาศรีธรรม
ราชออกไปปราบปรามเสีย แต่การนั้นมีข่าวมาว่าจะไปชวนผู้
ครองฝ่ายญวนให้เข้าด้วย ญวนจึ่งได้ไปพบพะม่า พะม่าได้รับ
ทูตญวนไปถึงเมืองหลวง แล้วแต่งทูตไปเมืองญวน เมื่อถึง
เมืองเกาะหมากก็เผอิญไฟไหม้กำปั่นเสีย จึ่งได้จ้างกำปั่นอังกฤษ
ไปส่งเมืองญวน ผู้รักษาเมืองสิงคโปร์จึ่งคัดสำเนาราชศาส์น
และเรื่องความที่ชัดข้องกันส่งมาถวาย แล้วอังกฤษก็ยกไปรบ
รามัญประเทศ ซึ่งพะม่ารักษาอยู่นั้นได้ ผู้คิดประทุษร้ายก็ถึง
ซึ่งอันตรายถอยกำลังไป และเมื่อพะม่าเจรจาความเมืองนั้น ก็
ทรงทราบด้วยพระปรีชาอันสุขุมจึ่งมิได้หลงในกลอุบาย ท่าน
เสนาบดีทั้งหลายก็ได้โต้ตอบถึงใจพุกามปัจจามิตร แต่สมเด็จ
บรมบพิตรพระองค์นั้นและท่านเสนาบดีดำรงในวิถีธรรมสุจริต
มิได้คิดไปเบียดเบียนปรปักษนิกาย เพราะฉะนั้น จึ่งมิได้ยกไป
ทำอันตรายเปนศึกขนาบที่ได้ยุทธนาการแล้วนั้น ก็เห็นจะเป็นแต่

จะป้องกันพระนครให้อาณาประชาราษฎรสมณพราหมณ์ได้ความสุขเท่านั้น และเมื่ออังกฤษกับพะม่ายุทธนาอยู่นั้น ฝ่ายญวนได้มีหนังสือมาว่าทูตพะม่าออกไปชวนให้ประทุษร้าย ผู้ครองฝ่ายญวนก็มิได้ลงใจด้วย แต่ในราชศาส์นพะม่านั้นได้ยินยันอยู่ว่าทูตญวนไปชวนมาร่วมคิด พิเคราะห์เห็นว่าด้วยเดชพระบารมีพะม่าก็มีอันตราย อังกฤษก็คัดราชศาส์นมาถวาย ฝ่ายญวนจึงมิได้ออกนอกหน้า ด้วยเกรงพระเดชานุภาพอยู่ กาลหนึ่งผู้ครองกัมพุชสิมา และญวนณกัมพูชาร่วมคิดกัน จะทำการกำเริบจึงแต่งกลอุบายหมายจะตีเมืองพะตะบอง ก็พ่ายแพ้แก่ฝีมือพระยาเขมรไป ครั้งหนึ่งกบฏควบคุมกันกำเริบขึ้นที่เมืองจัมปาศักดิ์ ก็พ่ายแพ้พระบารมี มิอาจที่จะต่อสู้กองทัพข้าหลวงได้ ครั้งหนึ่งพุกามปัจจามิตรในมหาพันธนวคารคิดการประทุษจิตต์ ร่วมคิดด้วยพระยาทะวาย ก็มิอาจทำอันตรายแผ่นดินได้ ข้าศึกภายนอกและภายในก็พ่ายแพ้แก่พระบารมี ดังถวายวิสัชชนามาฉะนี้

สมเด็จพระบรมอัยยกาธิราชเจ้า ซึ่งเป็นที่ร่มเย็นของพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาท อาณาประชาราษฎรสมณชีพราหมณ์ พระองค์นั้น เมื่อสมเด็จพระอนุชาธิราช กรม

เสด็จดำเนินลงมารับพระกรพาขึ้นสู่พระอุโบสถ และเพดานผ้าขาวซึ่งตั้งที่สมโภชเวลาเย็นนั้น ทรงพระกรุณาโปรดให้ยกไปตั้งในท่ามกลางสงฆ์ซึ่งเป็นที่จะทรงบรรพชา ครั้นเสด็จเข้าไปทรงขอบรรพชาเสร็จแล้วออกมาทรงผ้า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้โปรดให้ราชบัณฑิตทรงถวายเหมือนอย่างเจ้านายทรงผนวชมาแต่ก่อน ๆ พระองค์เสด็จมาพระราชทานเองด้วยพระหัตถ์ ตั้งแต่ผลัดภูษาเป็นต้นไป พระองค์มีพระราชหฤทัยปรีดาปราโมทย์เป็นอย่างยิ่ง ปรากฏแก่พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการทั้งปวง และครั้งนั้นให้มีการขอนิสสัยสามเณรขึ้นเป็นครั้งแรก ครั้นเสร็จการทรงผนวชแล้ว โปรดให้มีการกระบี่กระบองที่หน้าพระอุโบสถ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมหลวงจักรพรรดิพงศ์ กับพระองค์เจ้ากมลาสน์เลอสรรค์ทรงกระบี่คู่หนึ่ง กรมหมื่นอดิศรอุดมเดชกับกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมทรงง้าวคู่หนึ่ง กรมหมื่นพิชิตปรีชากรกับกรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์ทรงกระบองคู่หนึ่ง พระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตนรชัย กับพระองค์เจ้าชุมพลสมโภช ทรงดาบสองมือคู่หนึ่ง ด้วยในเวลานั้นยังทรงพระเยาว์อยู่ทั้งแปดองค์ แต่พระองค์ทรงเกี้ยวพระนวมและเครื่องประดับต่าง ๆ

ครั้นณวันพุธเดือนแปดแรมสี่ค่ำ ปีวอกฉจุลศักราช ๑๑๘๖ เป็นปีที่สิบหกในรัชกาล ทรงพระประชวรมีพระอาการมินพระองค์ซึมเชื่อมไป มิใคร่จะมีพระราชดำรัส ถึงณวันพุธเดือนแปดแรมสิบเอ็ดค่ำ พระองค์ก็เสด็จสวรรคต สถิตในอิศริยศราชสมบัติสิบหกพรรษา พระชนมายุพรรษกาล ๕๘ พรรษา นับโดยอายุโหราได้ ๕๖ พรรษา ๗ เดือน ๑๙ วัน

สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สมเด็จพระบรมอัยยกาธิราชเจ้านั้น ทรงอภิบาลปกครองรักษาสันตติวงศ์ ในเนื่องประพันธ์สืบมา จนถึงรัชกาลปัจจุบันที่ครบห้า บัดนี้ พระเดชพระคุณเป็นอเนกประการ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภาร ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ทรงพระราชอุทิศถวายในอภิลักขิตสมัยอันตรงกับดิถี พระบรมมหาประสูติมงคลกาล และกาลเสด็จสวรรคต และสมัยต้นปีตามจันทรคติและสุริยคติ และต้นเหมันตฤดู และสมัยอื่น ๆ ทุกกาลกำหนดมามิได้ขาด ในอภิลักขิตสมัยบรรจบครบรอบร้อยปี แต่วันซึ่งพ่อพราหมณ์ตั้งพระราชพิธีปราบดาภิเษก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สมเด็จพระปฐมบรมราชวงศ์นี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ให้เชิญพระบรมอัฐิเป็นขะบวนแห่แต่

พระที่นั่งดุสิดาภิรม มาประดิษฐานณพระบุษบก เหนือพระแท่นแว่นฟ้าทองคำ ณ วันพฤหัสบดีเดือนเจ็ดแรมสิบสี่ค่ำเวลาเช้า พระราชทานบิณฑบาตขัชชโภชชาหาร แก่พระสงฆ์พระราชาคณะเป็นประธานห้าสิบเจ็ดรูป รับพระราชทานฉันแล้ว พระราชทานผ้าไตรจีวรห้าสิบเจ็ดไตรสดับปกรณ์ พระสงฆ์พระราชาคณะเป็นประธานห้าสิบเจ็ดรูปนั้น สวดธรรมสำยาย เวลาบ่ายถวายพระพุทธภาษิตมนตร์ โปรดให้ถวายพระธรรมเทศนาอนุโมทนาพระราชกุศลฉลองพระเดชพระคุณ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สมเด็จพระบรมอัยยกาธิราชเจ้านั้น กระจาดและเครื่องไทยธรรมบูชาเทศนาวันนี้ เป็นส่วนเจ้าพระยาศรีพิพัฒรัตนราชโกศาธิบดี เป็นมหรรฆภาคธรรมิกบรรณาการ ทรงพระราชอุทิศถวายเป็นส่วนทักษิณานุประทานอนวัชชกิจ โดยอนวัชชจริยาสาธุกัลยาณสัมมาปฏิบัติ ด้วยประการฉะนี้ เป็นสุจริตจริยาทรงประพฤติด้วยพระราชอุตสาหะ พระราชดำริ ฉันท วิริย จิตต วิมังสา หวังความสุขประโยชน์อิฐวิบุลผลซึ่งจะสำเร็จในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สมเด็จพระบรมอัยยกาธิราชเจ้านั้น ด้วยปัตตานุโมทนามัยบุญกิริยาเป็นปัจโจปการกิจในปัจฉิมกาล ด้วยประการฉะนี้

ก็และส่วนสภาพที่ประชุมชนประพฤติด้วย กาย วาจา จิตต์ ทั้งปวง รวบรัดโดยอาการวิภาคปริยายหนึ่ง ได้สองประเภท คือ ธรรมหนึ่ง อธรรมหนึ่ง ด้วยสรุปไว้ในคาถาว่า "น หิ ธมฺโม อธมฺโม จ อุโภ สมวิปากิโน ธรรมหนึ่ง อธรรมหนึ่ง สองส่วนนี้ ซึ่งจะเป็นสภาพมีวิบากเสมอกัน หามิได้" ฉะนี้

ก็และธรรมอธรรมนั้น ให้บัณฑิตชาติพึงสันนิษฐานโดยลักษณะฉะนี้ ส่วนสภาพใดเป็นสังกิเลสิก ผักฝ่ายให้จิตต์เศร้าหมอง ส่วนนั้นเป็นอธรรม ส่วนใดเป็นโวทานิยะ ผักฝ่ายให้จิตต์ผ่องแผ้ว ส่วนนั้นเป็นธรรม อปฺปมาโท ความไม่ประมาท ไม่เมานักเป็นธรรม ปมาโท ความประมาทความเมาเป็นอธรรม โยนิโสมนสิกาโร ความทำในจิตต์โดยแยบคายอุบายที่ชอบเป็นธรรม อโยนิโสมนสิกาโร ความทำในจิตต์โดยไม่แยบคาย ใช่อุบายที่ชอบเป็นอธรรม มตฺเตยฺยตา เปตฺเตยฺยตา ความเป็นผู้ปฏิบัติเกื้อกูลแก่มารดาบิดาเป็นธรรม อมตฺเตยฺยตา อเปตฺเตยฺยตา ความเป็นผู้ประพฤติไม่เกื้อกูลแก่มารดาบิดาเป็นอธรรม สามญฺญตา พฺรหฺมญฺญตา ความเป็นผู้ปฏิบัติเกื้อกูลแก่สมณพราหมณ์เป็นธรรม อสามญฺญตา อพฺรหฺมญฺญตา ความประพฤติไม่เห็นประโยชน์เกื้อกูลแก่สมณพราหมณ์เป็น

อธรรม กุเลเชฏฐาปจายิตา ความเป็นบุทคลนบนอบคำนับแก่ผู้เจริญผู้ใหญ่ในตระกูลเป็นธรรม น กุเล เชฏฐาปจายิตา ความเป็นผู้ไม่คำนับนบนอบแก่ผู้เจริญผู้ใหญ่ในตระกูลเป็นอธรรม โทวจสฺสตา ความเป็นผู้ที่ผู้อื่นสอนยากในสิ่งชอบ ปาปมิตตตา ความเป็นผู้คบปาปชนเป็นมิตรสหายเป็นอธรรม โสวจสฺสตา ความเป็นผู้ที่ท่านผู้อื่นสอนง่ายในสิ่งชอบ กลฺยาณมิตฺตตา ความเป็นผู้คบกัลยาณชนเป็นมิตรสหายเป็นธรรม สุวิชานตา ความเป็นผู้รู้ดีรู้ชอบ ธมฺมกามตา ความเป็นผู้ปรารถนาธรรมเป็นธรรม ทุวิชานตา ความเป็นผู้รู้ผิด ธมฺมเทสฺสิตา ความเป็นผู้ชังธรรม เป็นอธรรม โลภะ โทสะ โมหะเป็นอธรรม อโลภะ อโทสะ อโมหะเป็นธรรม อคติสี่คือ ฉันทะ โทสะ โมหะ ภยะ เป็นอธรรม อคมนํ ความไม่ดำเนินตาม ฉันทะ โทสะ โมหะ ภยะ ดำรงเรียบร้อยอยู่ได้ ไม่ลุอำนาจแห่งอคติสี่ได้เป็นธรรม เวรห้าคือ ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิจฉาจาร มุสา-วาท สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐานเป็นอธรรม ตพพิรติ เจตนาเครื่องงดเว้นจากเวรห้านั้นเป็นธรรม

ให้บัณฑิตชาติพึงสันนิษฐานธรรม อธรรม เทอญ จนถึงอกุศลกรรมบถ อธรรมจริยาอสมจริยาเป็นอธรรม ฝ่ายกุศล

กรรมบถ ส่วนธรรมจริยาสมจริยาเป็นธรรม อคารโว ความไม่เคารพในบุทคลและวัตถุซึ่งควรเคารพเป็นอธรรม คารโว ความเคารพในบุทคลและวัตถุซึ่งควรเคารพเป็นธรรม

สมฺมาปฏิปตฺติ เครื่องขัดเกลาบาปธรรมเสียให้เบาบางเป็นธรรม มิจฺฉาปฏิปตฺติ เครื่องเศร้าหมอง มหิจฺฉตา ปาปิจฺฉตา ความเป็นผู้มีความปรารถนาใหญ่ มีความปรารถนาเป็นบาปลามกเป็นอธรรม โดยนัยนี้เป็นลักษณะ มีบุรพคาถาของโบราณบัณฑิตสอนผู้ประพฤติอธรรมว่า มา ตํ ธมฺโม อาจริโต อสฺมา กุมฺภมิวพฺภิทา อธรรมสิ่งผิดซึ่งท่านได้ประพฤติไว้มากแล้ว อย่าได้ทุบต่อยท่านเสีย ดังศิลาทุบหม้อภาชนะดินนั้นเลย แม้พุทธพจนภาษิตก็ได้ตรัสประทานไว้ว่า ธมฺมญฺจเร สุจริตํ ให้สาธุชนพึงประพฤติธรรมให้เป็นสุจริต ให้เป็นกิจที่ตนประพฤติดีประพฤติชอบเถิด น ตํ ทุจฺจริตญฺจเร อย่าพึงประพฤติธรรมให้เป็นทุจจริตไป ธมฺมจารี สุขํ เสติ อสฺมึ โลเก ปรมฺหิ จ บุทคลผู้ประพฤติธรรมเป็นปกติเป็นอาจิณอยู่ย่อมนอนเป็นสุขทั้งโลกนี้โลกหน้า คืออยู่เป็นสุขทุกอิริยาบถทั้งปัจจุบันและสัมปรายภพทั้งสองสถาน ธรรมส่วนสภาพที่ชอบบุทคลมาประพฤติด้วยฉันทะด้วยอัธยาศัยอันดีอันบริสุทธิ์แล้ว

ก็นำความสุขมาแก่ผู้ประพฤตินั้น ธมฺโม สุจิณฺโณ สุขมาวหาติ ธรรมอันบุทคลประพฤติดีแล้ว ก็ย่อมนำความสุขมาแก่ผู้ประพฤตินั้น ๆ เหมือนอย่างธุดงควัตรนั้น ๆ ก็ล้วนเปนธรรมสัมมาปฏิบัติขัดเกลากิเลสลามกธรรมให้เบาบางจากสันดาน เมื่อภิกษุมาสมาทานถือเปนสัมมาปฏิบัติ ทำตามพระพุทธโอวาท ก็เปนสุจริตจริยาประพฤติให้เปนสุจริต เมื่อภิกษุใดมาหวังโลกามิสลาภสักการความสรรเสริญเปนเหตุ แล้วสมาทานด้วยคิดว่าประชุมชนจักได้สรรเสริญเรา ประชุมชนจักเลื่อมใส นำลาภสักการมาให้แก่เราฉะนี้ ความประพฤติของภิกษุนั้น เปนทุจจริตจริยา ประพฤติให้เปนทุจจริตไป เพราะฉันทะอัธยาศัยไม่บริสุทธิ์ กล่าวธุดงคสมาทานนี้เปนนิทัศนนัย ธรรมที่บุทคลมาประพฤติอย่างนี้ เปนทุจฺจิณฺโณ ประพฤติให้เปนทุจจริตหานำความสุขมาแก่ผู้ปฏิบัตินั้นไม่ เพราะเหตุนั้น จึ่งนิยมไว้ว่า สุจิณฺโณ บุทคลประพฤติดีแล้ว นำความสุขมาฉะนี้ ก็ให้เกิดความสันนิษฐาน โดยตัปปฏิปักขอวุตตาสิทธินัยว่า ธรรมอันบุทคลประพฤติไม่ดีแล้ว นำความทุกข์มาแก่ผู้ประพฤตินั้น ฉะนี้

ส่วนสภาพซึ่งเปนธรรมนั้น ล้วนเปนสัทธรรม ธรรมดี ธรรมสงบ ธรรมของผู้สงบ สตฺธมฺโม ธรรมของผู้สงบทั้งหลาย

ธรรมของสัตบุรุษทั้งหลาย อันส่วนสภาพชื่อ สตํธมฺม แล้ว ก็ย่อมดำรงคงที่โดยภูมิผล จะชราชำรุดดั่งอุปาทิณณกอนุปาทิณณกสังขารนั้นหาไม่ เพราะเหตุนั้น สมเด็จพระสุคตเจ้าจึงได้ตรัสไว้ โดยเอกาทศักษรฉันท์ว่า ชีรนฺติ เว ราชรถา สุจิตฺรา ราชรถทั้งหลายวิจิตรด้วยดีด้วยรถาลังการแล้ว ย่อมชำรุดไป ไม่วิจิตรเสมออยู่ได้เป็นนิตยกาล อโถ สรีรมฺปิ ชรํ อุเปติ แม้ถึงสรีระร่างกายเล่าก็ย่อมเข้าไปถึงความชรา หาดำรงคงที่งามดีอยู่เสมอได้ไม่ ซึ่งยกราชรถขึ้นกล่าวนั้น แสดงว่าอนุปาทิณณกสังขารทั้งปวงไม่ล่วงชราได้ ซึ่งยกสรีรกายขึ้นกล่าวนั้น แสดงว่าอุปาทิณณกสังขารทั้งปวงไม่ล่วงความชราได้ ด้วยบททั้งสองนั้น แสดงว่าสังขารธรรมที่ปัจจัยปรุงปัจจัยแต่งทั้งปวง ทั้งอุปาทิณณกะอนุปาทิณณกะ ล้วนไม่ล่วงชราความชำรุดทรุดโทรมเสื่อมเสียไปนั้นได้ สตญฺจ ธมฺโม น ชรํ อุเปติ ก็แต่งธรรมของสัตบุรุษทั้งหลาย ไม่เข้าไปถึงความชรา สนฺโต หเว สพฺภิ ปเวทยนฺติ ท่านผู้สงบคือสัตบุรุษทั้งหลาย ย่อมเจรจากับสัตบุรุษให้สัตบุรุษทั้งหลายรู้แจ้งชัดซึ่งอรรถเนื้อความนี้ สตํธมฺม ธรรมของผู้สงบทั้งหลายไม่เข้าไปถึงความชรา ภาษิตนี้มีอรรถเนื้อความ โดยปริยาย

อย่างสูงและต่ำว่า อริยมรรคอริยผลอันสังหารผลาญกิเลส ด้วยสมุจเฉทวินัย เป็นอกุปปธรรมไม่กำเริบจลาจลคืนคลาย โลกุตรารียมรรคารียผล เป็นสัทธมฺม โดยอุปริมปริยาย ย่อมไม่เข้าไปถึงความชราชำรุดด้วยประการใดประการหนึ่ง เมื่อกล่าว โดยเหฏฐิมปริยายอย่างต่ำนั้น สุจริตธรรมซึ่งรวมลงในบทว่า กุสลา ธมฺมา ธรรมเป็นกุศล ๆ ฉะนี้ ซึ่งจะมีวิบากเป็นไปเพื่ออนรรถพินาศ ซึ่งไม่เป็นที่ปรารถนารักใคร่นั้น ใช่ฐานใช่โอกาส วิบากแห่งสุจริตทั้งสาม มีแต่เป็นไปเพื่ออรรถสุขประโยชน์ ส่วนที่พึงใจที่สัตว์รักใคร่ปรารถนาคงมีอยู่ตามภูมิ จะแปรผันโดยวิบากนั้นหาไม่ สมด้วยพุทธภาษิตในปหานภาวนาสูตรว่า กุสลํ ภิกฺขเว ภาเวถ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงให้กุศลเกิดมีพร้อมมูลขึ้นในสันดานเถิด ความอาจหาญเพื่อจะให้กุศลเกิดมีขึ้น มีอยู่แก่สัตว์ทั้งหลาย ถ้าหากความสามารถอาจหาญจะให้กุศลเกิดมีขึ้น จะไม่พึงมีไซร้ เราผู้พระตถาคตก็จะไม่พึงกล่าวเตือนท่านทั้งหลายว่าให้บำเพ็ญกุศลขึ้น เหตุใดความสามารถอาจหาญ จะให้กุศลเกิดขึ้นย่อมมีอยู่ เพราะเหตุนั้น เราจึงกล่าวเตือนท่านทั้งหลายว่าจงให้กุศลเกิดขึ้น อนึ่ง กุศลที่บุคคลบำเพ็ญให้เกิดมีขึ้นแล้ว หากจะเป็น

ไปเพื่อความทุกข์ไซร้ เราผู้พระตถาคตก็จะไม่พึงกล่าวเตือนท่านทั้งหลายว่าจงให้กุศลเกิดมีขึ้น เหตุใดกุศลที่บุคคลบำเพ็ญขึ้น ย่อมเป็นไปเพื่อความสุขประโยชน์ เพราะเหตุนั้น เราผู้พระตถาคตจึ่งเตือนท่านทั้งหลายว่าจงให้กุศลเกิดมีขึ้นเถิด ดังนี้

ข้อซึ่งกุศล บุทคลบำเพ็ญก่อสร้างให้เกิดมีขึ้น ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลเพื่อความสุขนี้แล ชื่อว่าไม่เข้าไปถึงความชราไม่ชำรุดแปรผันเพราะภูมิผล มีแต่เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลเพื่อความสุข ด้วยประการฉะนี้ ก็และพระราชกุศลจีวรบิณฑบาตไทยธรรมห้าสิบเจ็ดภาค ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบริจาคในพระสงฆ์พระราชาคณะเป็นประธาน และไตรจีวรสมณบริกขารกับทั้งธรรมเทศนา กัณฑ์บูชากัณฑ์ทั้งปวงนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระราชอุทิศกัลปนาผล เป็นบัตติทานถวายแด่สมเด็จพระบรมอัยยกาธิราช พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเสด็จสวรรคตแล้วนั้น แม้จะเสด็จสถิตในทิพยาลัยอมรพิมานหรือในสถานคติอุบัติใด ๆ ก็ดี ขอจงได้ทรงทราบด้วยทิพยจักษุ ทิพยโสต หรือด้วยญาณพิถีทางใดทางหนึ่งแล้วจงได้ทรงรับบรมราชทักษิณานุโมทนา เพื่อเจริญกุศลบุญราศีและสุข

สิริสวัสดิ์ ซึ่งจะได้สำเร็จผลโดยสมควรแก่คนั้นๆ จงทุกประการ เทอญ

พระราชกุศลบุญนฤธิ์ทักษิณานุประทานมัย ในอภิลักขิตสมัยกาลพิเศษนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญโดยกำลังพระราชศรัทธา พร้อมด้วยฉันท วิริย จิตต วิมังสา จตุราธิบดีและพระวิจารณญาณปัญญาบารมีพระสติสัมปชัญญะ พระอัปปมาทธรรม อันแรงกล้าสมบูรณ์เป็นประโยคสัมปทาอันอุดมนี้ จงสำเร็จเป็นธรรมิการักขาวรณคุตโยบายสะกัดกั้นศัตรูหมู่ปัจจามิตร และสรรพอันตรายทั้งปวง ให้นิราสบำราศไกลอย่าได้มาพ้องพานพระบาทยุคล ขอให้ส่วนสรรพนิรมลสิริสวัสดิ์ พิพัฒนมงคลพระชนมสุข ศุภอรรถอิฐวิบุลผล จงประสิทธิสมบูรณ์ในสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ดั่งพระบรมราชประสงค์ทุกประการ

พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

หนังสือเทศนาพระราชประวัติ ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และธรรมจริยา พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร เมื่อยังทรงพระยศเป็นหม่อมเจ้าพระอรุณนิภาคุณากร วัดราชบพิธพระอารามหลวง ถวายที่พระที่นั่งอนันตสมาคม ในการพระราชกุศลซึ่งทรงพระราชอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณ ในสมเด็จพระบรมปิตุลาธิราช พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการซึ่งบรรจบรอบร้อยปีที่หนึ่ง ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเษก ดำรงกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร์มหินทรายุธยานี้มา ได้ถวายเทศน์เมื่อณวันศุกร์เดือนแปด บุรพาษาฒขึ้นค่ำหนึ่ง ปีมะเมีย จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๔๔ มีสำนวนเทศนาต่อไปนี้

นมตฺถุ สุคตสฺส

มาตาปิตุกิจฺจกโร ปุตฺตทารหิโต สทา

อนฺโตชนสฺส อตฺถาย เย จสฺส อนุชีวิโน

อุภินนญฺเญว อตฺถาย   วทญฺญู โหติ สีลวา
ญาตีนํ ปุพฺพเปตานํ   ทิฏฺเฐ ธมฺเม จ ชีวตํ
สมณานํ พฺราหฺมณานํ   เทวตานํ จ ปณฺฑิโต
ปีติสญฺชนโน โหติ   ธมฺเมน ฆรมาวสํ
โส กริตฺวาน กลฺยาณํ   ปุชิโย โหติ ปสํสิโย
อิเธว นํ ปสํสนฺติ   เปจฺจ สคฺเค ปโมทตีติ

บัดนี้ จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชชนาใน ญาติธรรมจริยากถา ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระบัญญาบารมี อนุโมทนาในพระราชกุศลทักษิณานุประทานมัย ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญเป็นญาติธรรมจริยา ฉลองพระเดชพระคุณในสมเด็จพระบรมปิตุลาธิราช ซึ่งทรงพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดี ศรีสินทรบรมมหาจักรพรรดิราชาธิบดินทร์ ธรณินทราธิราช รัตนากาศภาสกรวงศ์ องค์ปรมาธิเบศร์ ตรีภูวเนตรวรนาถนายก ดิลกรัตนราชชาติอาชาวศัย สมุทัยดโรมนต์ สกลจักรวาลาธิเบนทร์ สุริเยนทราธิบดินทร์ หริหรินทรธาดาธิบดี ศรีสุวิบุลคุณอกนิฐ ฤทธิราเมศวรมหันต์ บรมธรรมิกราชาธิราชเดโชชัย พรหมเทพาดิเทพนฤบดินทร์ ภูมินทรปรมาธิเบศร์

โลกเชษฐวิสุทธิ รัตนมกุฎประเทศคตา มหาพุทธางกูรบรมบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัวอันปรากฏพระนาม ณ ภายหลังว่า พระบาทสมเด็จพระปรมาธิวรเสรฐ มหาเจษฎาธิบดินทร์ สยามินทรวโรดม บรมธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนาถบพิตร พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อันได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ สืบขัตติยสันตติวงศ์ เนื่องมาในรัชชกาลที่สาม ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาและพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยอาณาประชาราษฎร ให้มีความสุขทั่วหน้า ควรเบ็นที่ยินดีสโมสรของสรรพอเนกชนนิกร จะระลึกถึงพระเดชพระคุณเบ็นนิจนิรันตร พระองค์นั้น โดยญาติธรรมจริยาเบ็นบัจโจปการกิจ ฉลองพระเดชพระคุณในบัจฉิมกาล ตามบัณฑิตธรรมกัลยาณปฏิบัติด้วยประการฉะนี้

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้น ได้เสด็จมายังโลกนี้ ได้มีพระบรมมหาประสูติมงคลกาล มูลราชนิเวศนสถานแห่งสมเด็จพระบรมอัยยกาธิราช อันสมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จประทับในเวลานั้น ณ วันจันทร์เดือนสี่แรมสิบค่ำ บีมะแมนพศก จุลศักราช ๑๑๔๙ บี เบ็นรัชชกาลแห่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สมเด็จพระบรมบัยยกาธิราชเจ้า

เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติล่วงไปแล้วห้าพรรษา ในขณะเมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถ ยังเสด็จสถิตในอิสสริยยศ เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ครั้นพระชนมายุครบกำหนดโสกันต์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็โปรดให้โสกันต์ในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งในครั้งนั้นยังมิได้มีธรรมเนียมพิธีตรุษ ซึ่งเจ้านายโสกันต์ทั่วไปเป็นการพิเศษ โดยทรงพระมหากรุณา ครั้นถึงกำหนดทรงบรรพชาและทรงอุปสม-บท ก็ได้ทรงผนวชในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ฉะเพาะพระพักตร์สมเด็จพระบรมอัยยกาธิราชทั้งสองคราว ถึงจุลศักราช ๑๑๖๙ จึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระกรุณาโปรดให้สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรมราชโอรสอันประเสริฐ ทรงรับอุปราชาภิเษกรับพระราชบัณฑูรแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระราชโอรส ก็ได้ดำรงพระยศเป็นพระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าในพระราชวังบวร ได้รับราชการต่าง ๆ ในสมเด็จพระบรมชนกนาถ เป็นที่ไว้วางพระหฤทัย ครั้นเมื่อสมเด็จพระปฐมบรมมหา-ราชาธิราช พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้เถลิงถวัลย-

ราชสมบัติบรมราชาภิเษก สืบบรมสันตติวงศ์ ยังมิทันที่จะได้
ตั้งพิธีการบรมราชาภิเษก มีผู้แต่งเรื่องราวกล่าวโทษเจ้าฟ้าอภัย
ธิเบศ ซึ่งเป็นกรมขุนกษัตรานุชิตโอรสเจ้ากรุงธนบุรีว่าคิดประ-
ทุษร้ายต่อพระองค์ ไว้ในฟ้องทำให้เป็นของกาคาบมาทิ้งที่หน้า
พระมหาปราสาท พระยาอนุชิตราชา(น้อย)เก็บได้ รู้เหตุก็รีบเอา
หนังสือเข้ามาถวาย ครั้นเมื่อทรงทราบเหตุศัตรูต่อพระราชสมบัติ
เกิดขึ้นฉะนั้นแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระพิจารณปัญญา
เสร็จด้วยบุญญาภินิหารอันอุดม ซึ่งพระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่
ทั้งพระเจ้าน้องยาเธอก็มีอยู่หลายพระองค์ หาได้โปรดให้ชำระ
ความนั้นไม่ ทรงพระกรุณาโปรดให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระราชโอรสร่วมพระราชหฤทัย ได้ทรงชำระ
กับด้วยพระยาอนุชิตราชา ได้เป็นสัตย์ ซัดถึงขุนนางผู้น้อย
ผู้ใหญ่ร่วมคิดด้วยกันสี่สิบคน จึ่งมีพระราชบัณฑรให้ถอดเสีย
จากตำแหน่งยศ ให้เรียกตามชื่อเดิมว่าหม่อมเหม็น แล้วดำรัส
ให้เอาไปสำเร็จโทษเสียด้วยท่อนจันทน์ ก็แต่ขุนนางที่ร่วมคิด
และพรรคพวกสี่สิบคนนั้น ให้สำเร็จโทษเสียตามธรรมเนียม
แล้วพระราชทานรางวัลและทรัพย์สมบัติข้าไทยของหม่อมเหม็น
เป็นบำเหน็จแก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสิ้น ครั้น

พระบรมราชาภิเษกแล้ว โปรดให้เลื่อนอิศริยยศขึ้นเป็น พระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ได้ทรงบังคับบัญชาราชการในกรมท่าสิทธิ์ขาด และโปรดให้ทรงแต่งสำเภาหลวง ซึ่งจะออกไปค้าขายณเมืองจีน และพระองค์ทรงแต่งสำเภาของพระองค์เองออกค้าขายณเมืองจีนด้วยเนือง ๆ พระองค์ทรงพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนายิ่งนัก ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ทรงปฏิบัติเลี้ยงพระสงฆ์และมีเทศนาที่วังทุกวันมิได้ขาด และพระราชทานเงินเดือนให้อาจารย์บอกพระคัมภีร์แก่ภิกษุสามเณรเป็นอันมาก และทรงตั้งโรงทานไว้ที่วัง สำหรับเลี้ยงยาจกวนิพพกทั่วหน้า ถึงวันพระก็ทรงปล่อยสัตว์ และแจกเงินคนที่สูงอายุและคนยาก เสมอเป็นนิจมิได้ขาด และข้าราชการซึ่งเข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในพระบรมมหาราชวัง ก็ได้ไปรับพระราชทานที่วังนั้นโดยมาก จนความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สมเด็จพระบรมชนกนาถ พระองค์ก็ทรงยินดีอนุโมทนา โปรดให้ตั้งโรงทานหลวงขึ้นบ้าง เป็นต้นมาแต่ครั้งนั้น ครั้นสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงเปลี่ยนพระราชหฤทัย ก็โปรดให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า

เจ้าอยู่หัว ได้ทรงบังคับราชการในกรมพระตำรวจ รับเรื่องราวร้องทุกข์แห่งราษฎรทั้งปวง พระองค์ก็ได้ทรงบังคับให้เจ้ากรมปลัดกรมพระตำรวจชำระได้สวนตามพระราชกำหนดกฎหมายให้แล้วไปได้โดยเร็ว ก็เป็นที่นิยมยินดีของชนทั้งหลายเป็นอันมาก ครั้นเมื่อปีมะโรงโทศกจุลศักราช ๑๑๘๒ พะม่าข้าศึกยกกองทัพมาตั้งยุ้งฉางอยู่ณเมืองกาญจนบุรี พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงทราบแล้วจึ่งทรงปรึกษาด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดีทั้งปวง กราบบังคมทูลพระกรุณาขอพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ออกไปป้องกันอริราชศัตรูซึ่งจะมาย่ำยีพระนคร พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระราชดำริว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ประกอบไปด้วยพระปรีชาสามารถอาจหาญในราชกิจทั้งปวง และทรงทราบกระบวนพิชัยสงครามชัดเจน และเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย สมควรที่จะรับรองป้องกันราชศัตรได้ จึ่งมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ดำรัสให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงพระนามว่า พระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เสด็จกรีธาคุมทัพพลฉกรรจ์สามพัน ออกไปตั้ง

จัดทัพอยู่ณตำบลปากแพรก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็กราบถวายบังคมลายกพยุหะพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ ซึ่งต้องเกณฑ์โดยเสด็จในการพระราชสงครามทั้งปวง ก็ได้ยกขึ้นไปตั้งขัดอยู่ณตำบลปากแพรกเมืองกาญจนบุรี กาลนานถึงปีเศษ ก็หาเห็นพะม่ามาทำการยุทธนาการต่อรบไม่ และทรงเป็นแม่กองทำการป้อมที่เมืองสมุทรปราการ คือป้อมประโคนชัยหนึ่ง ป้อมนารายณ์ปราบศึกหนึ่ง ป้อมปราการหนึ่ง ป้อมกายสิทธิ์หนึ่ง และเป็นเกาะขึ้นกลางน้ำชื่อป้อมผีเสื้อสมุทรหนึ่ง และป้อมนาคราชหนึ่ง รวมหกป้อมณครั้งนั้น แล้วเสด็จเข้าเฝ้ากราบบังคมทูลข้อราชการสงครามเสร็จสิ้นทุกประการ

จุลศักราช ๑๑๗๙ ปีฉลูนพศก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงคิดทำกระจาดใหญ่เจ็ดชั้น ประดับด้วยเครื่องอุปโภคบริโภคเป็นอันมากวิจิตรงดงาม เดือนสิบสองขึ้นแปดค่ำ เชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เมื่อยังทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่นั้น มาถวายพระธรรมเทศนากัณฑ์มัทรี ครั้งนั้นเป็นการเอิกเกริกเป็นการอัศจรรย์ ข้าราชการราษฎรพากันมาอนุโมทนาในพระราชกุศลนั้นเป็นอันมาก

ด้วยยังไม่มีใครทำขึ้นเป็นแบบอย่าง จนพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงทราบ ตรัสยกย่องสรรเสริญเป็นอเนกประการ และได้เป็นแม่กองทรงจัดการทำในพระบรมมหาราชวังด้านตะวันออก โปรดให้ทำเป็นสวนใหญ่ขึ้นเรียกว่าสวนขวา ทำไว้เป็นที่เสด็จประพาสสำราญพระราชหฤทัยของพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่สอง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระบรมราชโอรสทรงวัยวุฒิปรีชา ได้ทรงอุตสาหะในพระราชกิจทั้งปวงโดยเรียบร้อยเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยแต่เดิมมา ไม่มีเหตุการณ์ยุคเข็ญสิ่งไร ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินก็ได้อยู่เย็นเป็นสุขปราศจากภัยอันตรายทั้งปวง ตลอดรัชกาลนั้นมา ครั้นศักราช ๑๑๘๖ ปีวอกฉศก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระประชวรเป็นปัจฉิมกาลใกล้จะเสด็จสวรรคตนั้น ทรงพระประชวรอยู่สามเวลาก็เสด็จสวรรคต หาทันได้ทรงพระดำเนินพระราชโองการโปรดพระราชทานมอบมไหศวรรยาธิปัตย์แต่พระราชวงศานุวงศ์พระองค์ใดไม่ เสนาบดีปรึกษาพร้อมใจกันเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระราชโอรสทรงพระเจริญยิ่งกว่าพระราชโอรสทั้งปวง ได้ว่าราชการต่างพระเนตรพระกรรณทั่วไปทั้งพระนครโดยเรียบร้อย เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยของสม

เด็จพระบรมชนกนาถมาช้านาน ทั้งข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยก็มี
ความสวามิภักดิ์ยำเกรงเป็นอันมาก และทรงพระสติปัญญาเมตตา
กรุณาต่อพระราชวงศานุวงศ์ และเสนาพฤฒามาตย์ราชปุโรหิตา
จารย์สมณพราหมณ์อาณาประชาราษฎรทั้งปวง ฉะนี้จึ่งเชิญ
เสด็จขึ้นผ่านพิภพบรมราชาภิเษกเสวยราชสมบัติ ถวัลยราชมณ
ฑลสกลสีมาอาณาจักร, สืบขัตติยสันตติวงศ์ ดำรงแผ่นดินกรุง
เทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยา มหาดิลกภพ
นพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมพระราชนิเวศน์มหาสถาน พร้อม
ด้วยพิธีสังฆพิธีพราหมณ์ ตามพระราชนิยม จนถึงตั้งขะบวน
แห่เลียบพระนคร แล้วทรงพระกรุณาโปรดให้พระเจ้าอา คือ
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศักดิพลเสพย์ ดำรงที่พระมหา
อุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล โปรดให้รับพระราช
บัณฑูรโดยโบราณจารีตรขัตติยราชประเพณีพระมหากษัตราธิ
ราชเจ้าแต่ก่อนมา แล้วมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้ปล่อย
นักโทษ แล้วโปรดให้ชำระความฎีกาของราษฎรที่ยังค้างอยู่นั้น
ให้เสร็จสิ้นเชิง แล้วทรงจัดการศาสนูปถัมภก ตั้งตำแหน่ง
พระราชาคณะพอเป็นฤกษ์ก่อนเสร็จแล้ว โปรดเกล้าฯ ดำรัส
สั่งพระศรีไกรลาศ เจ้าพนักงานคลังมหาสมบัติให้ลงมือทำเงิน

พดด้วงตีตรา ปรากฏเป็นรูปพระมหาปราสาท ทั้งเงินบาท เงินสลึง เงินเฟื้อง สำหรับประจำแผ่นดินใหม่

แล้วทรงถวายพระนามสมเด็จพระพันปีหลวงว่า กรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย อนึ่งข้าราชการที่มีความชอบมาแต่ก่อนนั้นก็พระราชทานฐานันดรศักดิ์โดยสมควร ตำแหน่งข้าราชการที่ยังว่างอยู่ ก็โปรดให้ตั้งข้าหลวงใหญ่ข้าหลวงเดิมขึ้นเต็มที่บริบูรณ์ และครั้งนั้นทรงทราบว่าอังกฤษตีเขตต์แดนพะม่าขึ้นไปถึงเมืองย่างกุ้ง เมืองปรวน จึ่งโปรดให้ไปสืบราชการ จะใคร่ทรงทราบว่าการศึกชาวต่างประเทศนั้นจะหนักแน่นประการใด ครั้นผู้สืบราชการกลับมา ได้ทรงทราบว่าการศึกชาวต่างประเทศนั้นยังติดพัวพันกันอยู่ จึ่งทรงพระราชดำริว่าจำจะต้องให้กองทัพไปขัดทัพ จะได้รู้เหตุศึกชาวต่างประเทศจะผันแปรประการใร จึ่งมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยามหาโยธาคุมกองรามัญทัพหนึ่ง พระยาสุรเสนา พระยาพิพัฒโกศาทัพหนึ่ง ยกไปทางบกทางพระเจดีย์สามองค์ โปรดให้พระยาชุมพรยกไปทางเมืองระนองทัพหนึ่ง ทั้งสามทัพนี้ได้บอกไปว่าจะไปช่วยอังกฤษ ๆ ก็ยอมให้กองทัพไทยเข้าไปตั้งในเขตต์แดนที่ตีไว้ ครั้นเสร็จการศึกแล้ว เจ้าเมืองเบงคอลแต่ง

ให้กัปตันหันตรีบารนี่ เป็นราชทูตนำเครื่องราชบรรณาการมาทูลเกล้า ฯ ถวาย แสดงความขอบพระเดชพระคุณที่ให้กองทัพไปช่วย

จุลศักราช ๑๑๘๖ ปีวอกฉศก ที่เมืองจันทบุรีมีการทั้งกระจาดใหญ่ พวกจีนฮกเกี้ยนแต้จิ๋วประมาณเจ็ดร้อยเศษ กับพระยาปลัดคบคิดกันตั้งเป็นตั้วเฮียขึ้นเป็นครั้งแรก พระยาจันทบุรีเกณฑ์พลออกรบ จีนหนีไปได้บ้างจับได้บ้าง กรมการจับอ้ายจีนตั้วเฮียที่หนึ่งที่สอง ทั้งพระยาปลัดและจีนพรรคพวกส่งเข้ามาณกรุงเทพ ฯ โปรดให้ชำระได้ความเป็นสัตย์ ให้ส่งพระยาปลัดไปเป็นตะพุ่นหญ้าช้าง อ้ายพวกจีนตั้วเฮียที่หนึ่งที่สองให้จำไว้ณคุกไม่มีเวลาออก แต่นั้นทรงพระราชดำริว่า เจ้าและขุนนางให้ข้าไทยไปตั้งส้องสุมผู้คนอยู่ในป่า หาเป็นคุณแก่แผ่นดินไม่ เป็นเหตุกำเริบโจรผู้ร้ายทาสลูกหนี้ใครหนีเข้าไปแล้วเจ้าหมู่มูลนายจะเอาตัวไม่ได้ จึ่งโปรดให้หมายประกาศห้ามไม่ให้ผู้ใดตั้งส้องสุมผู้คนให้เลิกเสีย และโปรดให้เจ้าพระยาพระคลังเป็นแม่กองทำป้อมที่เมืองสมุทรปราการที่ยังค้างอยู่นั้น

จุลศักราช ๑๑๘๘ ปีจออัฐศก เจ้าอนุเมืองเวียงจันท์เป็นกบฏ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จยกกองทัพออกไป

ตั้งอยู่เมืองนครราชสีมา แล้วเสด็จยกพยุหโยธาขึ้นไปปราบ
ปราม เจ้าอนุก็พ่ายแพ้พระเดชานุภาพ จับตัวเจ้าอนุเวียงจันทน์
และพรรคพวกได้ เสด็จกลับยังพระนคร ในเดือนห้าปีกุนนพ-
ศกจุลศักราช ๑๑๘๙ และในปีจออัฐศก กรมสมเด็จพระ
อมรินทรามาตย์ทิวงคต พระศพค้างศึกเวียงจันทน์อยู่ ยังหา
ทันได้ถวายพระเพลิงไม่ ต่อการเสร็จศึกเวียงจันทน์แล้ว จึ่ง
ได้ตั้งพระเมรุใหญ่ ณ ท้องสนามหลวง ก็และหลังคาพระที่นั่ง
ดุสิตมหาปราสาทชำรุด จึ่งมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้
รื้อเปลี่ยนเครื่องบนใหม่ กับพระที่นั่งพิมานรัถยา การเสร็จแล้ว
ก็ฉลองพร้อมกับพระพุทธรูปฉลองพระองค์ ซึ่งได้จารึกพระนาม
ว่าพระพุทธเจษฎาบดินทร์ ก็และการในพระนคร ก็โปรดให้ทำ
และซ่อมแซมขึ้นทั้งข้างหน้าข้างใน ก็ในพระบรมมหาราชวัง
ข้างในนั้น ทรงพระราชดำริว่า ตำหนักเจ้านายและเรือนเจ้า
จอมพระสนม ล้วนเป็นเรือนฝากระดาน อยู่ใกล้เคียงกับพระ
มหามนเทียรนัก เกรงเพลิงจะไหม้ จึ่งโปรดให้รื้อตำหนักสวน
ซ้ายก่อน ให้ทำเป็นพระตำหนักตึกใหญ่ ถวายกรมสมเด็จ
พระศรีสุลาลัย ให้เสด็จประทับอยู่ ณ ที่นั้น ครั้นเมื่อกรมสมเด็จ
พระศรีสุลาลัยเสด็จทิวงคตแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็หาได้

ระราชทานให้เจ้านายพระองค์หนึ่งพระองค์ใดเสด็จมาประทับ
ยู่ไม่ ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานให้กรมสมเด็จพระสุดา
ทนราชประยูรประทับอยู่ณที่นั้น ด้วยกรมสมเด็จพระสุดารัตน
เชประยูรนั้น ท่านได้เสด็จอยู่กับด้วยกรมสมเด็จพระศรีสุดาลัย
ที่เดิม ได้ทะนุบำรุงเลี้ยงตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์มานั้น ก็ทำ
กเปนแถวกันไป แถวชั้นในโปรดให้ก่อด้วยอิฐถือปูน แถว
อกโปรดให้ขัดแตะถือปูน โปรดให้ทำโรงปืนจ่ารงรางเกวียน
อบพระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดารามด้านตะวันออกติด
เองกันเปนอันมาก และโปรดให้ซ่อมแซมพระมหามนเทียร
ละประตูกำแพงรอบพระราชวังแต่เดิมเปนประตูยอดมณฑป
รื่องไม้ทาดินแดง โปรดให้รื้อทำใหม่เปนประตูหอรบ และ
ระที่นั่งตำหนักน้ำ แต่ก่อนเปนแพลอยหนุนด้วยไม้ไผ่ แล้ว
ปรดให้รื้อทำเปนเสามีคาน ตั้งเสาพระตำหนักน้ำข้างบนนั้น
ได้สะพานยาวลอยแทนแพ อนึ่งพระที่นั่งพุทไธศวรรย์เดิมเปนฝา
ไม่มียอด โปรดให้ทำใหม่เปนผนังก่ออิฐถือปูน หลังคามุง
ระเบื้องเคลือบ ยอดปราสาทและหอกลองเดิมเปนเครื่องไม้
อดมณฑป โปรดให้ทำเปนเครื่องก่อชั้นล่าง แต่ชั้นกลาง
นบนนั้นทำเปนฝาขัดแตะถือปูน ให้เปลี่ยนยอดมณฑปทำเปน

ยอดเกี้ยวในเมื่อปีขาลยังเปนเอกศก ๑๑๙๑ ได้โปรดให้สะขนานเปนการใหญ่ครั้งหนึ่ง และแต่ก่อนมา อาวุธเครื่องแห่ห้ามไม่ให้ใช้อาวุธจริงให้ใช้เปนไม้เทียม ก็ครั้งนี้ โปรดให้เกณฑ์ขุนนางข้าราชการทำอาวุธเครื่องแห่ให้ใช้การได้ แล้วคิดเงินพระราชทานให้ตามควร เสร็จการแห่แล้ว ให้เจ้าพนักงานรวบไว้ในคลัง พระราชประสงค์จะได้ไว้ใช้ราชการพระนคร แล้วโปรดให้ช่างเรือทำเรือพระที่นั่งขึ้นไว้ เปนพระเกียรติยศสำหรับแผ่นดิน ก็พระอารามที่ได้ทรงสถาปนาและบุรณปฏิสังขรณ์เสร็จแล้วบ้าง ที่ยังค้างอยู่บ้างเล็กน้อย ก็โปรดให้มีมหกรรมการฉลองเปนครั้งแรก ในจุลศักราช ๑๑๙๓ ปีเถาะตรีศก เดือนยี่ ฉลองวัดพระราชโอรสซึ่งได้ทรงบุรณปฏิสังขรณ์แต่ยังไม่ได้ผ่านพิภพ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระราชทานนามว่าวัดราชโอรสวัดหนึ่ง วัดราชสิทธิได้ทรงผนวชอยู่ที่นั้นแล้วบุรณปฏิสังขรณ์วัดหนึ่ง วัดภคินีนาฎของกรมหลวงเทพยวดีฝ่ายใน ได้ทรงบุรณปฏิสังขรณ์วัดหนึ่ง วัดโมลีโลกยาราม ได้ทรงบุรณปฏิสังขรณ์ขึ้นวัดหนึ่ง วัดบุรณราชวราราม ได้ทรงซ่อมแซมขึ้นอีกวัดหนึ่ง วัดระฆังโฆสิตาราม ทรงบุรณปฏิสังขรณ์ขึ้นวัดหนึ่ง วัดพระยาทำ ทรงปฏิสังขรณ์ขึ้น

วัดหนึ่ง วัดสุวรรณาราม ได้ทรงปฏิสังขรณ์ขึ้นวัดหนึ่ง วัด
สระเกศ ทรงบุรณปฏิสังขรณ์ทั่วทั้งพระอาราม และได้สร้าง
พระพิหารขึ้นไว้พระอัฐารสศรสุคตทศพลญาณบพิตร สูงยสิบ
อ็ดศอกสิบสี่นิ้ว ซึ่งได้เชิญมาแต่วัดพิหารทองเมืองพิษณุโลก
แล้วทำกุฎีสงฆ์เป็นตึกทั้งนั้น และการอื่นอีกทั่วพระอาราม และ
ทำเมรุบรรดาศักดิ์เมรุราษฎร์มีพลับพลาและโรงรำและโรงครัว
ระทาดอกไม้ ไว้พร้อมทุกสิ่งสำหรับเป็นทาน รวมพระอาราม
ฉลองพร้อมกันครั้งนั้นเก้าพระอาราม มีโรงรำการเล่น พระ
อารามละอย่าง ๆ วัดราชโอรสมีโขนโรงใหญ่ชักรอกมีดอกไม้
เพลิง ทรงทิ้งฉลากพระราชโอรสพระราชธิดาและพระสนม กับ
ทั้งเครื่องราชูปโภคมีพระมหาสังข์ทักษิณาวัฏเป็นต้น แล้ว
โปรดเกล้าให้เจ้าพนักงานพระคลังมหาสมบัติ ไก่ฉลากละชั่ง
ข้างสองชั่งบ้าง สิ้นพระราชทรัพย์สองร้อยชั่ง เป็นมหาบริจาค
ครั้งหนึ่ง

จุลศักราช ๑๑๙๕ ปีมะโรงจัตวาศก กรมพระราชวังบวร
สถานมงคลสวรรคต โปรดให้ทำพระเมรุยอดปรางค์ณท้อง
สนามหลวงครั้งหนึ่ง แล้วโปรดให้สถาปนาพระบรมวงศานุวงศ์
เลื่อนกรมและเป็นต่างกรมขึ้นอีก ทรงเลื่อนกรมหมื่นสวมพระ

องค์ขึ้น คือ กรมหมื่นเทพพลภักดิ์ กรมหมื่นรักษ์รณเรศ กรมหมื่นเสนีบริรักษ์ขึ้นเป็นกรมหลวง แล้วเลื่อนกรมหมื่นรามอิศเรศ กรมหมื่นเดชอดิศร กรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์ ขึ้นเป็นกรมขุน ทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าพระองค์น้อย เป็นกรมขุนอิศเรศรังสรรค์ทรงตั้งพระเจ้าน้องนางเธอฝ่ายใน เป็นกรมขุนกัลยาสุนทร แล้วทรงตั้งพระบรมวงศ์เป็นกรมหมื่นสี่พระองค์ คือกรมหมื่นสวัสดิวิชัยหนึ่ง กรมหมื่นไกรสรวิชิตหนึ่ง กรมหมื่นศรีสุเทพหนึ่ง กรมหมื่นณรงค์-หริรักษ์หนึ่ง แล้วทรงตั้งพระเจ้าน้องยาเธอเป็นกรมหมื่นอีกห้าพระองค์ คือ กรมหมื่นพิทักษ์เทเวศหนึ่ง กรมหมื่นเสพสุนทรหนึ่ง กรมหมื่นสนิทนเรนทร์หนึ่ง กรมหมื่นอินทร์อมเรศหนึ่ง กรมหมื่นวงศาสนิทหนึ่ง ครั้นภายหลังจึงโปรดให้สถาปนาพระเจ้าลูกเธอขึ้นเป็นกรมหมื่นสามพระองค์ ฝ่ายหน้าสองพระองค์เป็นกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์พระองค์หนึ่ง กรมหมื่นอมเรนทร-บดินทร์พระองค์หนึ่ง ฝ่ายในกรมหมื่นอับสรสุดาเทพพระองค์หนึ่ง แล้วทรงตั้งในพระบรมวงศ์เดิมพระองค์หนึ่ง เป็นกรมหมื่นนรานุชิต ทรงตั้งพระบรมวงศ์เธอที่สองพระองค์หนึ่ง เป็นกรมหมื่นอมรมนตรี ทรงตั้งพระองค์เจ้าเจ่ง เป็นกรมหมื่น

แรนทรบริรักษ์ แต่นั้นต่อมาในเมืองกัมโพชประเทศเกิดกลับ
ตคิดเป็นศัตรูต่อพระนครขึ้นสองครั้ง ครั้งแรกองค์จันเป็น
บฎ รับสั่งโปรดให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา เป็นแม่ทัพยกไป
างบก เจ้าพระยาพระคลังเป็นแม่ทัพยกไปทางเรือ ครั้งหลัง
งค์อิ่มเป็นกบฏ จึงโปรดให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา และขุนนาง
กหลายนาย ยกโยธาทัพไปปราบปรามอริราชไพรี ฝ่ายเหนือ
ละทิศตะวันออก ก็เรียบร้อยถาวรอยู่ตามกาลสมัย และฝ่าย
วเมืองเอกซึ่งขึ้นในพระราชอาณาจักร คิดร้าวรานเป็นศัตรูขึ้น
ละข้างฝ่ายใต้และตะวันตก เมืองฉะเชิงเทรา เมืองนครชัยศรี
คตั้งเป็นตั้วเฮี่ยเป็นศัตรูต่อพระมหานครขึ้นอีก ก็โปรดให้เจ้า
ระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม และขุนนางข้าทูลละออง
ลีพระบาทอีกหลายนายยกพลโยธาทัพบกทัพเรือไปปราบปราม
เสี้ยนเสี้ยนศัตรู จนราบคาบเรียบร้อยดำรงสุขสวัสดิ์มา

ภายหลังการภายนอกพระนครนั้น ก็ได้โปรดเกล้า ฯ ให้
าพระยาพระคลังไปทำการป้อม มีป้อมประโคนชัย ป้อม
รายณ์ปราบศึก เป็นประธาน ที่ได้เสด็จไปเป็นแม่กองทำแต่
ไม่ได้ผ่านพิภพนั้น และโปรดให้ทำขึ้นใหม่อีกป้อมหนึ่ง ชื่อ
เมศร์เพ็ชร และโปรดให้จมื่นราชามาตย์ เป็นแม่กองทำ

ป้อมที่แหลมปากอ่าวเมืองจันทบุรี ป้อมชื่อไพรีพินาศหนึ่ง ที่แหลมสิงห์ป้อมเก่าทำเสียใหม่ ชื่อพิฆาตปัจจามิตรหนึ่ง แล้วโปรดให้จับการที่เกาะกลางน้ำเกิดขึ้นใหม่ เยื้องข้างในป้อมผีเสื้อสมุทรนั้น จะได้ก่อเป็นเจดีย์ด้วยแต่เดิมพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รับพระบรมราชโองการแต่สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชเจ้าไว้ โปรดให้ทำเจดีย์ ยังหาทันที่จะได้สถาปนาฉลองพระเดชพระคุณให้สมพระราชประสงค์ในรัชชกาลนั้นไม่ จึ่งโปรดให้จับการสถาปนาขึ้น ก่อเป็นเจดีย์ และที่ปากคลองบางปลากด เป็นทางเข้ามาปากน้ำสำชลาได้ ก็โปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนเดชอดิศรไปเป็นแม่กองทำการป้อม ชื่อป้อมคงกระพัน ขุดสนามเพลาะชักปีกกา ก่อกำแพงล้อมด้านหลังไว้ แล้วจึ่งโปรดให้เอาเลกไพร่หลวง เลกฝีพาย เลกสมกำลัง ซึ่งอยู่แขวงเมืองสมุทรปราการนั้น มาเป็นเลกไพร่หลวงกรมทหารปืนใหญ่ แล้วโปรดให้มีพระยาจางวางฝ่ายขวาฝ่ายซ้ายเป็นนายบังคับการ และให้มีเจ้ากรมปลัดกรมฝ่ายขวาฝ่ายซ้ายกำกับทุก ๆ ป้อม และที่เมืองสมุทรสงคราม โปรดให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ เสด็จไปเป็นแม่กองทำป้อมชื่อพิฆาตข้าศึก

แล้วโปรดให้ตั้งเจ้ากรมปลัดกรมรักษาป้อม แล้วพระราชทานญวนสวามิภักดิ์ ซึ่งเจ้าพระยาบดินทรเดชาส่งมาจากเมืองพะตะบองเป็นคน ๓๓๕ คน ให้ท่านไว้ทรงใช้สอย แต่โปรดให้พระยาราชสุภาวดีตรวจสักท้องมือไว้ว่ากองอาสารบ ให้ขึ้นในสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ และที่เมืองสาครบุรีเมืองฉะเชิงเทรา ก็โปรดให้ทำป้อมขึ้นไว้ และโปรดให้เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกศา เป็นแม่กองจ้างจีนขุดคลองบางขนากบรรจบคลองพระโขนง เป็นทาง ๓๓๗ เส้น ๑๙ วา สิ้นพระราชทรัพย์เป็นเงินหกสิบสามชั่งเศษ แล้วโปรดให้จ้างจีนขุดคลองที่เรียกว่าสุนัขหอน ให้ขุดแยกที่น้ำชนเข้าไปในทุ่งริมบ้านโพหักสายหนึ่งเพื่อจะให้คลองนั้นตื้นช้า สิ้นพระราชทรัพย์เป็นเงินร้อยสองชั่งสี่ตำลึง

จุลศักราช ๑๑๙๓ ปีเถาะตรีศก โปรดให้พระยาโชฎึกราชเศรษฐีจ้างจีนขุดคลองบางขุนเทียนบรรจบคลองด่านวัดปากน้ำ และแยกบางบอนเป็นสองสาย รวมเงินหกร้อยยี่สิบเจ็ดชั่งสิบแปดตำลึงเศษ และโปรดให้ต่อกำปั่นรบกำปั่นลาดตระเวนไว้ค้าขายบ้าง และใช้ราชการในพระนครด้วย คือ เทพโกสินทร์หนึ่ง จินดาดวงแก้วหนึ่ง แต่ส่วนบรรทุกของไปแตกเสียหน้า

เมืองไหหลำ และโปรดให้เจ้าหมื่นไววรนาถต่อขึ้นใหม่ พระราชทานชื่อว่าระบิลบัวแก้ว แล้วโปรดให้ต่อขึ้นอีกพระราชทานชื่อว่าแกล้วกลางสมุทร รวมเรือสิบสองลำ แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าหมื่นไววรนาถ ไปทำป้อมใหญ่ขึ้นที่บางจะเกร็งสำหรับแม่ทัพพัก ชื่อป้อมเสือซ่อนเล็บ แล้วภายหลังทรงพระกรุณาโปรดให้เลื่อนยศขึ้นเป็นพระยาศรีสุริยวงศ์ เป็นจางวางมหาดเล็ก ครั้งหนึ่งเจ้าพระยานครศรีธรรมราชเข้ามาเฝ้า จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่ง ให้ต่อเรือที่จะใช้ในคราวน้ำมากน้ำน้อยก็ให้ใช้ได้ เจ้าพระยานครศรีธรรมราช ตั้งกองต่อถวายเป็นเรืออย่างข้างศีรษะเป็นปากปลา ข้างท้ายเป็นกำปั่น เสร็จแล้วลอยถวาย ครั้นทอดพระเนตรแล้ว โปรดให้จารึกชื่อไว้ว่าเรือมหาพิชัยฤกษ์ แล้วโปรดให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาท และเจ้าภาษีนายอากรรับไปต่อถวายคนละลำ ได้เรือสามสิบลำ พระราชทานชื่อไว้ทุก ๆ ลำ พระราชทานเงินช่วยแรงให้ลำละสามสิบชั่ง สิ้นพระราชทรัพย์เก้าร้อยชั่ง เจ้าพระยานครศรีธรรมราช จึงตั้งต่อถวายอีกลำหนึ่งหมดจดงดงามดี เพื่อจะให้เป็นเรือพระที่นั่ง นานถึงเจ็ดปีจึงเสร็จ พระเจ้าอยู่หัวโปรดพระราชทานชื่อว่าเรืออมรแมนสวรรค์ แล้วโปรดให้เจ้าพระยาพระคลังและข้าราชการที่